

Od niemieckich ksiąg handlowych do Międzynarodowych Standardów Rachunkowości Zarys historii regulacji rachunkowości w Polsce*

Alicja Jaruga, Przemysław Kabalski

1.1. Wprowadzenie

Historia polskiej gospodarki, w tym systemu rachunkowości, jest ściśle związana z dziejami kraju – utratą i odzyskiwaniem niepodległości, wojnami światowymi, zmianami ustroju, przemianami politycznymi i społecznymi. Z tego względu opis rozwoju rachunkowości w Polsce podzielono na pięć części odpowiadających następującym okresom w historii państwa:

- 1) do rozbiorów (do 1772 r.);
- 2) zabory (1772–1918);
- 3) lata międzywojenne (1918–1939), tzw. II Rzeczypospolita;
- 4) Polska Ludowa (1944–1989), tzn. czas przynależności do obozu sowieckiego (pozornej niepodległości) i gospodarki centralnie planowanej;
- 5) po odzyskaniu pełnej suwerenności i zmianie ustroju w 1990 r.

Zawarte w rozdziale opisy szerszego tła historycznego (w wymiarze politycznym, ekonomicznym i społecznym) mają na celu nie tylko przybliżenie czytelnikom historii Polski, ale przede wszystkim są niezwykle ważne dla zrozumienia historii polskiej rachunkowości.

* Jest to zmodyfikowana wersja rozdziału opublikowanego w: G. Previts, P. Walton, P. Wolnizer (eds.), (2010) – © Emerald Group Publishing. A shorter version of this chapter first appeared in English in *A Global History of Accounting, Financial Reporting and Public Policy Europe*, Studies in the Development of Accounting Thought v. 14A, Published by Emerald Group Publishing Limited.

1.2. Okres do rozbiorów¹

Formalne początki państwa polskiego historycy wiążą z panowaniem księcia Mieszka I (wodza plemienia Polan), które rozpoczęło się w 963 r., oraz Chrztem Polski i wprowadzeniem religii chrześcijańskiej opartej na języku łacińskim w 966 r. Jak pisał N. Davies (2006, s. 24), Mieszko, podejmując decyzję o przyjęciu chrześcijaństwa, „wprowadził swój lud w świat zachodniej kultury i łacińskiego piśmiennictwa (...). Zapoczątkował pisane dzieje Polaków, które nieprzerwanie trwają do dziś”.

Blisko 800 lat historii niepodległej Polski – od panowania Mieszka do rozbiorów pod koniec XVIII w. – było naznaczone licznymi wojnami zakończonymi zarówno wielkimi zwycięstwami, jak i druzgocącymi klęskami, częstymi zmianami granic, przemianami ustrojowymi i społecznymi, konfliktami wewnętrznymi. Bywały okresy, w których Polska była militarną i polityczną potęgą w Europie. Były też lata, gdy zamieniała się w „grzęzawisko chaosu”.

Jak podaje *Mała encyklopedia rachunkowości* (1964, s. 203), umiejętność prowadzenia ksiąg handlowych przenikała do Polski zarówno bezpośrednio z miast północnych Włoch, jak i pośrednio z miast niemieckich. Polscy kupcy (na ogół pochodzenia niemieckiego), wzorując się na praktyce kupców niemieckich, prowadzili jedną księgę handlową – rejestr dłużników (bez memoriału i dziennika). W tym rejestrze zapisywali jedynie operacje kredytowe, czyli początkowo wyłącznie należności, a z czasem także zobowiązania. Operacje gospodarcze w ogóle nie były rejestrowane. Z czasem, z uwagi na potrzebę ewidencjonowania gotówki, weksli, towarów itp. pojawiła się księga towarowa, wekslowa i kasowa. W księdze dłużników otwierano, w zależności od potrzeb, oddzielne konta kasy, towarów itp.

Księgi handlowe były początkowo prowadzone w języku niemieckim i rzadziej włoskim. Od XVI w. coraz częściej pojawiały się księgi prowadzone po polsku (w miarę polonizowania się rodzin kupców niemieckich i włoskich). Najcenniejsze księgi handlowe zachowały się w Archiwum Gdańskim (24 księgi). Wśród nich jest najstarsza księga handlowa gdańskiego kupca Jana Pisa z lat 1421–1454. Inne ważne archiwa dawnych ksiąg handlowych to: Archiwum Akt Dawnych Miasta Krakowa (87 ksiąg) i Archiwum Toruńskie (22 księgi). Mniejszą liczbę egzemplarzy dawnych

¹ Ten okres zostanie potraktowany skrótowo.

ksiąg handlowych posiadają ponadto archiwa w Poznaniu, Warszawie, Lublinie, Szczecinie.

Główną rolę w rozwoju rachunkowości kupieckiej w dawnej Polsce odegrał Gdańsk. Dowodzą tego nie tylko liczne archiwalne księgi handlowe, ale także sześć podręczników do rachunkowości z XVI, XVII i XVIII w. Najlepszym z nich był podręcznik S. Gamersfeldera napisany w języku niemieckim pt. *Księgowość prowadzona za pomocą dwóch ksiąg metodą włoską* (*Mała encyklopedia rachunkowości* 1964, s. 204).

System księgowości podwójnej w tamtym czasie w Polsce posługiwały się tylko niektóre większe przedsiębiorstwa kupieckie. Większość przedsiębiorców stosowała księgowość pojedynczą, prowadząc tylko jedną księgę kontową. Taka prosta forma księgowości przede wszystkim była łatwiejsza i mniej pracochłonna. Przy niewielkich rozmiarach przedsiębiorstw zapewniała orientację w transakcjach i rozrachunkach.

W większych posiadłościach ziemskich prowadzono księgowość rolną. Najdawniejszymi i najprostszymi formami takiej księgowości były inwentarze dworskie (najdawniejsze zachowane pochodzą z XV w.). Miały one charakter okresowej dokumentacji obejmującej składniki majątku i były przydatne przy sprzedaży posiadłości, podziałach majątku między członków rodziny itp. Są uważane za formę przejściową rachunkowości przed pojawieniem się ksiąg gospodarczych i rejestrów (Manteuffel 1986, za: Kołaczyk 1997, s. 17). W niektórych majątkach ziemskich prowadzono rejestry środków pieniężnych oraz innych środków gospodarczych, przede wszystkim płodów rolnych.

Rachunkowość prowadziły w dawnej Polsce także władze królewskie i miejskie. Zachowane są dowody świadczące o ewidencji wpływów do skarbcza królewskiego, rejestry księgowe kopalń soli w Bochni (z lat 1394–1421) i Wieliczce (1497–1594) oraz księgi miasta Krakowa (1300–1400) (Wojciechowski 1964, za: Jaruga, Szychta 1996, s. 466).

W drugiej połowie XVII w. rozpoczął się upadek gospodarczy i kulturalny Polski. Zastój w rachunkowości, podobnie jak w innych dziedzinach wiedzy, trwał prawie 100 lat.

1.3. Czas zaborów

W XIX i na początku XX w. ziemie polskie były podzielone między trzech zaborców: Rosję, Prusy i Austrię. Pierwszy rozbiór Polski miał miejsce w 1772 r., kolejne w 1793 i 1795 r. (ten ostatni wiązał się z abdykacją

i deportacją króla). Czas rozbiorów był dla narodu polskiego bardzo trudny pod względem politycznym, społecznym, ekonomicznym i kulturowym. Jak pisał N. Davies (2006, s. 516), Polskę „nie tylko rozerwano na trzy części, ale zamieniono w ulotny obłok, wyparowała, rozplynęła się w powietrzu, rozbita na miliony niewidocznych gołym okiem cząsteczek”. Ten rozpad na części jest widoczny zarówno w sferze materialnej, jak i duchowej jeszcze dziś.

Na ziemi polskiej dotarła rewolucja przemysłowa (choć należy dodać, że industrializacja i postęp techniczny w poszczególnych zaborach były nierównomierne). Powstawały wielkie kapitalistyczne fabryki włókiennicze (głównie w okręgu łódzkim w zaborze rosyjskim). W zaborze pruskim rozwinął się przede wszystkim przemysł maszynowy i chemiczny oraz hutnictwo i górnictwo, a w największych miastach zaboru austriackiego – Krakowie i Lwowie – rzemiosło i handel. Wszystko to miało wpływ na wzrost znaczenia księgowości i wykształcenie się samodzielnego zawodu księgowego (wymagającego specjalistycznej wiedzy i umiejętności).

W dużych fabrykach i bankach, mających formę spółek akcyjnych, księgowość stawała się coraz bardziej złożona. Właściciele i ich rodziny nie byli w stanie poradzić sobie z prowadzeniem ksiąg, zatem powierzali to zajęcie profesjonalistom. Zawodowi księgowi rekrutowali się najczęściej spośród handlowców, bankowców i urzędników miejskich. Wzrost popytu na profesjonalne usługi księgowe spowodował rozwój szkolnictwa ekonomicznego i zwiększenie się liczby specjalistycznych podręczników. W tym okresie datują się początki czasopiśmiennictwa zawodowego oraz dążeń do utworzenia organizacji zrzeszających księgowych. Pierwszym czasopiśmie poświęconym rachunkowości był „Miesięcznik Buchalterji” wydawany we Lwowie w latach 1899–1900 (Łagiewski 1934, s. 19).

Za początki organizacji profesjonalnych księgowych można uznać Koło Buchalterów utworzone w ramach Stowarzyszenia Wzajemnej Pomocy Pracowników Handlowych i Przemysłowych Warszawy działającego od 1884 r. (Bień 1997, s. 32). W 1904 r. powołano stowarzyszenie zarobkowe, które w 1907 r. przekształcono w Związek Buchalterów w Warszawie². Organizacja ta objęła swym zasięgiem całe Królestwo Polskie³. Od 1907 r.

² Organizacja zrzeszająca zawodowych księgowych działa do dziś (obecnie pod nazwą Stowarzyszenie Księgowych w Polsce – www.skwp.pl). W 2007 r. uroczyście obchodzono jej stulecie.

³ Inaczej Królestwo Kongresowe. Autonomiczne państwo utworzone na mocy decyzji kongresu wiedeńskiego jako monarchia połączona unią personalną (pierwszym królem był

publikowała dwutygodnik pt. „Kronika Buchaltera”, który zapoczątkował systematyczne wydawanie polskich czasopism zawodowych z dziedziny rachunkowości (Bień 1967, s. 46–47).

Wzrost zapotrzebowania na specjalistów rachunkowości wynikał także z wymagań prawnych określonych w kodeksach handlowych. Na ziemiach polskich obowiązywało prawo państw zaborczych:

1) w zaborze pruskim – początkowo *Powszechnne prawo krajowe dla państw pruskich* z 1794 r., a od 1861 r. niemiecki kodeks handlowy (z 1857 r.);

2) w zaborze austriackim – austriacki kodeks handlowy oparty na kodeksie niemieckim;

3) w zaborze rosyjskim – rosyjski kodeks handlowy.

Natomiast w Księstwie Warszawskim⁴ stosowano już od 1809 r. francuski *Code de commerce* z 1807 r.

Obligatoryjne prawo handlowe wskazywało na potrzebę prowadzenia ksiąg rachunkowych w celu obrony interesów wierzycieli przed ewentualnymi nadużyciami i oszustwami właścicieli przedsiębiorstw. Kodeksy obowiązujące na ziemiach polskich były wzorowane na francuskim kodeksie handlowym *Ordonnance de commerce*, ale różniły się w szczegółach. Różnice te dotyczyły np. rodzaju przedsiębiorstw, które miały obowiązek prowadzenia ksiąg handlowych. Prawo niemieckie dotyczyło większych przedsiębiorstw, a kodeks rosyjski odnosił się do wszystkich z wyjątkiem handlujących na straganach i domokrażców (Frendzel, Jaruga, Szychta 2004, s. 7). Kodeksy niemiecki i austriacki zobowiązywały przedsiębiorców do sporządzania inwentarza i bilansu przy rozpoczęciu działalności (takiego obowiązku nie przewidywał kodeks rosyjski).

Żaden z kodeksów nie podawał szczegółowych zasad wyceny składników majątkowych inwentarza i bilansu. Wytyczne w tym zakresie były bardzo ogólne. Niemiecki kodeks handlowy wymagał wyceny wszystkich składników majątku rzeczowego oraz należności i zobowiązań w wartości, jaką miały one w momencie sporządzania inwentarza.

Bardziej szczegółowe zasady wyceny wprowadziło w Niemczech w 1884 r. tamtejsze prawo o spółkach akcyjnych. Zgodnie z nim, towary

rosyjski car Aleksander I). W 1837 r. Królestwo Polskie utraciło status odrębnego państwa i stało się częścią imperium rosyjskiego. Jego autonomia była stopniowo ograniczana.

⁴ Księstwo Warszawskie zostało utworzone przez Napoleona w lipcu 1807 r. z ziem polskich drugiego i trzeciego zaboru pruskiego. Choć formalnie niepodległe, to faktycznie było podporządkowane Napoleonowi. W 1815 r. zostało zlikwidowane (na mocy postanowień kongresu wiedeńskiego) i podzielone między Rosję (Królestwo Polskie) i Prusy (Wielkie Księstwo Poznańskie) z wyłączeniem Krakowa.

i akcje należało wyceniać według ceny nabycia lub ceny rynkowej, w zależności od tego, która była niższa. Środki trwałe i inne aktywa nieprzeznaczone do sprzedaży miały być wykazywane w koszcie pomniejszonym o systematyczne umorzenie. Inne aktywa należało ujmować w maksymalnej cenie nabycia.

Okres zaborów był jednym z niewielu momentów w historii, gdy Polska zbliżyła się do zachodniej Europy zarówno pod względem gospodarczym, jak i cywilizacyjnym (zob. Orłowski 2010). Dotyczyło to także rozwiązań w zakresie rachunkowości.

1.4. Lata międzywojenne

W 1918 r. Polska odzyskała niepodległość. 11 listopada, w dniu zakończenia I wojny światowej Józef Piłsudski objął funkcję głównodowodzącego, a 14 listopada otrzymał tytuł Naczelnika Państwa i pełne przywództwo polityczne. Zdaniem N. Daviesa (2006, s. 862), Polska stworzyła się „sama w próżni, jaka pozostała po upadku trzech mocarstw rozbiorowych”. Podstawowym problemem jej władz była integracja we wszystkich obszarach. O tym trudnym procesie niech świadczy to, iż początkowo w obiegu było pięć różnych walut, pięć regionów utrzymywało odrębne systemy administracyjne, w wojsku posługiwano się czterema różnymi językami oficjalnymi, w sądach obowiązywały trzy różne kodeksy karne. Jak pisał N. Davies (2006, s. 869), „z natury rzeczy więc życie polityczne nie mogło zbyt przypominać systemów panujących w mających za sobą wielowiekową przeszłość państwach zachodniej Europy”. Kluczowe znaczenie dla sytuacji gospodarczej i społecznej Polski miało zniszczenie prawie 1/3 majątku ziem polskich w czasie I wojny światowej i wojny z Rosją w 1920 r.

Ustrój Polski formalnie miał być liberalną demokracją. Konstytucja z 17 marca 1921 r. była wypadkową różnych poglądów politycznych. Z inicjatywy konserwatystów była wzorowana na konstytucji III Republiki Francuskiej, lecz po naciskach partii chłopskiej i socjalistycznej zwrócono w niej szczególną uwagę na kwestie socjalne (Davies 2006, s. 869). Jednym z jej podstawowych praw było prawo własności (zarówno indywidualnej, jak i zbiorowej).

System gospodarczy niepodległej Polski musiał być budowany od podstaw. Należało zintegrować infrastrukturę, wprowadzić jednolitą walutę, stworzyć instytucje finansowe i administrację państwową. Dopiero później

można było myśleć o inwestycjach. Do 1920 r. w obiegu były jednocześnie niemiecka marka, austriacka korona i polska marka. Wszystkie te waluty dotknęła ogromna inflacja. Przykładowo, kurs marki polskiej do dolara wynosił w listopadzie 1918 r. 1:9, a w styczniu 1923 r. aż 1:15 000 000. Wpływy z podatków pokrywały początkowo jedynie ok. 10% wydatków. Dopiero w 1926 r. udało się zrównoważyć budżet. Stabilizację finansów państwa zawdzięczamy głównie słynnym reformom premiera i ministra skarbu Władysława Grabskiego. Do obiegu wprowadzono nową walutę – złoty polski. W 1924 r. powołano do życia Bank Polski. Zmieniono formę opodatkowania – zamiast od majątku podatek był uzależniony od obrotu i dochodu. Zwiększono nakłady na roboty publiczne i unowocześnienie rolnictwa. Dzięki tym posunięciom zaczął funkcjonować względnie stabilny system gospodarczy, który w zamierzeniu jego twórców miał rozwijać się według modelu kapitalizmu zachodniego.

Obciążona balastem z przeszłości (skutki zaborów i wojny), ale podnosząca się z kolan gospodarka polska musiała niestety zmierzyć się z poważnymi problemami, przede wszystkim: niemiecką wojną celną z lat 1926–1930, światowym kryzysem gospodarczym z lat 1929–1934 i kryzysem dyplomatycznym lat 30. ub. wieku, który doprowadził do znacznego wzrostu nakładów na obronność. Polska była o wiele słabiej rozwinięta gospodarczo niż inne kraje Europy. Mimo wysiłków, produkcja w wielu kluczowych gałęziach przemysłu do wybuchu II wojny światowej nie osiągnęła poziomu z 1913 r. (Davies 2006, s. 881–882).

W takich trudnych warunkach wewnętrznych i zewnętrznych kształtowało się w okresie międzywojennym polskie prawodawstwo gospodarcze, w tym prawo rachunkowości. Tworzenie spójnych regulacji było procesem trudnym i długotrwałym. Aż do 1933 r. obowiązywały zasady określone w kodeksach handlowych państw zaborczych i francuskim kodeksie handlowym. Jednocześnie stosowano wchodzące stopniowo w życie nowe przepisy szczegółowe. Sytuację w zakresie źródeł prawnych normujących prowadzenie rachunkowości najlepiej oddają słowa M. Scheffsa (1936, s. 7), który pisał, że „prawodawstwo w zakresie księgowości jest bardzo różnorodne, ale – co gorsza – dla osób pracujących w tej dziedzinie bardzo nieskoordynowane, rozbieżne i rozrzucone po różnych kodeksach, ustawach i rozporządzeniach”. M. Scheffs obliczył, że w tym czasie obowiązywały 72 różne źródła prawa o prowadzeniu rachunkowości. Poszczególne akty prawne różniły się rangą, zakresem podmiotowym i przedmiotowym, stopniem szczegółowości.

Bardzo ważnym wydarzeniem dla uporządkowania systemu prawa gospodarczego (w tym systemu norm rachunkowości) było wejście w życie 1 lipca 1934 r. pierwszego polskiego kodeksu handlowego (na mocy rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 27 czerwca 1934 r., Dz. U., nr 57, poz. 502). Był on wzorowany na prawie niemieckim. W dziale V kodeks określał ogólne wymogi w zakresie prowadzenia ksiąg rachunkowych. Zobowiązywał tzw. kupców rejestrowych (czyli kupców prowadzących przedsiębiorstwo zarobkowe w większym rozmiarze, w tym spółki jawne, komandytowe, z ograniczoną odpowiedzialnością, akcyjne) „do prowadzenia według zasad prawidłowej rachunkowości kupieckiej takiej księgowości, jaka ze względu na rodzaj i rozmiar przedsiębiorstwa jest konieczna celem ujawnienia stanu majątku i interesów handlowych”. Księgi należało prowadzić w walucie polskiej. Przy rozpoczęciu przedsiębiorstwa oraz na koniec każdego roku obrotowego kupiec musiał sporządzić inwentarz i bilans, wykazując w nim poszczególne składniki majątkowe według ich wartości rzeczywistej. Należności wątpliwe należało ująć w wartości prawdopodobnej, a nieściągalne odpisać w straty. Kupiec miał obowiązek przechowywania ksiąg rachunkowych i innych dokumentów związanych z prowadzoną działalnością gospodarczą przez 10 lat.

Dział XI kodeksu dotyczył spółek z ograniczoną odpowiedzialnością. W rozdziale IV określono zasady rachunkowości takich spółek. Za należyte prowadzenie księgowości odpowiadał zarząd, zobowiązany w ciągu dwóch miesięcy od zakończenia roku obrotowego do sporządzenia oraz przedłożenia wspólnikom i organom nadzorczym bilansu na ostatni dzień roku obrotowego, rachunku zysków i strat za rok oraz dokładnego sprawozdania z działalności spółki w tym okresie. W ciągu dwóch tygodni po zatwierdzeniu sprawozdania finansowego przez zgromadzenie wspólników zarząd musiał złożyć je sądowi rejestrowemu oraz Ministerstwu Przemysłu i Handlu. W art. 247 kodeks stanowił, iż przy sporządzaniu bilansu następujące zasady rachunkowości:

- a) kapitał zakładowy i wszelkiego rodzaju fundusze rezerwowe i zapasowe umieszcza się w pasywach;
- b) koszty organizacji i administracji nie mogą być ujmowane w aktywach;
- c) zysk lub stratę wykazuje się jako osobną pozycję bilansu;
- d) roszczenia od dopłaty mają być ujmowane w bilansie (w osobnych pozycjach) dopiero po podjęciu przez wspólników uchwały zarządzającej dopłaty;

e) dopłaty wykazuje się w pasywach dopóty, dopóki nie będą użyte w sposób uzasadniający ich odpisanie;

f) poręczenia, zastawy i kaucje ujmuje się w dodatku do bilansu (z podaniem ogólnych sum każdego rodzaju);

g) w bilansie wykazuje się odrębnie środki płynne, zobowiązania długoterminowe i krótkoterminowe.

W czterech kolejnych artykułach kodeks określał zasady wyceny poszczególnych składników bilansu spółki z ograniczoną odpowiedzialnością. I tak:

1) grunty, budynki, maszyny, środki transportu, narzędzia, prawa, prawa, koncesje, licencje, patenty i inne składniki długotrwałego użytkowania należało ujmować w cenie nabycia lub koszcie wytworzenia pomniejszonym o odpisy umorzeniowe odpowiadające spadkowi wartości składnika wskutek zużycia, istnienia praw osób trzecich, upływu czasu itp.⁵; przyrost wartości wymienionych składników majątku trwałego mógł być ujawniony w bilansie tylko w przypadku ustalenia nowego szacunku przez komisję szacunkową, której skład i sposób działania miało określać rozporządzenie Ministra Przemysłu i Handlu⁶;

2) składniki majątku obrotowego, takie jak surowce, towary i inne, miały być ujmowane w bilansie w koszcie nie większym od wartości rynkowej na dzień bilansowy⁷;

3) papiery wartościowe i waluty obce notowane na giełdzie należało wykazywać w cenie nabycia, a jeżeli była ona wyższa od przeciętnego kursu giełdowego w ostatnim miesiącu przed dniem bilansowym – według tego kursu;

4) papiery wartościowe i waluty obce nienotowane na giełdzie należało ujmować co najwyżej w cenie nabycia⁸;

5) należności i zobowiązania w walutach obcych należało przeliczać według przeciętnego kursu danej waluty z ostatniego miesiąca przed dniem bilansowym.

⁵ Zauważmy, że te wymogi są niemal identyczne jak aktualne wytyczne MSR 16 oraz polskiej ustawy o rachunkowości.

⁶ Podobne rozwiązanie występuje aktualnie w polskiej ustawie o rachunkowości.

⁷ Zasada „niższej z dwóch” podobne jak obecnie w MSR 2 i polskiej ustawie o rachunkowości.

⁸ Wycena papierów wartościowych, zarówno notowanych, jak i nienotowanych, była, jak widać, ostrożna.

Podobne przepisy zawarto w dziale XII rozdziału IV kodeksu w odniesieniu do spółki akcyjnej. W przeciwieństwie do spółki z ograniczoną odpowiedzialnością, koszty organizacji poniesione przy założeniu lub późniejszym rozszerzeniu przedsiębiorstwa można było ujmować w aktywach, pod warunkiem umorzenia ich w ciągu najwyżej 5 lat. Dodatkowo wprowadzono przepis dotyczący wyceny obligacji wydanych przez spółkę. Należało je wykazywać w bilansie w wartości nominalnej (różnica między ceną nominalną a niższą od niej ceną uzyskaną z emisji można było wykazać w aktywach pod warunkiem jej umorzenia w drodze corocznych odpisów najpóźniej do dnia spłaty obligacji; premie ponad wartość nominalną wypłacane przy wykupie obligacji należało potrącić z zysku roku, w którym nastąpiła spłata obligacji lub ze specjalnych kapitałów rezerwowych). Zasady wyceny poszczególnych pozycji bilansu były takie same, jak w przypadku spółki z ograniczoną odpowiedzialnością.

Kodeks zobowiązywał spółki akcyjne do tworzenia kapitału zapasowego na pokrycie strat, na które należało odnosić 8% rocznego zysku netto dopóty, dopóki kapitał ten nie osiągnął przynajmniej 1/3 kapitału akcyjnego. Kapitał zapasowy obligatoryjnie zasilały nadwyżki uzyskane z wydania akcji powyżej ich wartości nominalnej (po potrąceniu kosztów wydania akcji). Kodeks określał też ogólne zasady rachunkowości w warunkach przerwania przez spółkę kontynuacji działania. W tzw. bilansie likwidacyjnym wszystkie składniki aktywów należało ująć w cenie sprzedaży.

Rozwiązania kodeksu handlowego z 1934 r. w dużym stopniu pokrywały się z zaleceniami formułowanymi przez krajowe autorytety w dziedzinie rachunkowości postulujące rzetelną prezentację sytuacji finansowej przedsiębiorstwa w sprawozdaniu finansowym⁹. Jednak jego wejście w życie usankcjonowało i wymusiło stosowanie tego, co do tej pory miało charakter nieobowiązkowej dobrej praktyki (Frendzel, Jaruga, Szychta 2004, s. 38).

Kodeksy (najpierw państw zaborczych, a później polski) nie były jedyne aktami prawnymi, które regulowały zasady sporządzania bilansu. Warto zwrócić uwagę na szereg aktywów prawnych powstałych w reakcji na wysoką inflację (momentami nawet hiperinflację), jaka panowała w Polsce w trzeciej dekadzie XX w. Zobowiązywały one podmioty gospodarcze do przeliczenia wartości aktywów, zobowiązań i kapitałów własnych. Jednym z takich aktów prawnych było rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 13 października 1927 r. (Dz. U. nr 88, poz. 790) dewaluujące

⁹ Jedną z pierwszych prac na ten temat była książka W. Góry (1920).

złotego. Jednostki gospodarcze zostały zobowiązane do sporządzenia bilansu na 1 lipca 1928 r. z uwzględnieniem zdevaluowanego złotego, co wiązało się z przeszacowaniem wartości aktywów.

Innym aktem prawnym o dużym wpływie na wycenę bilansową była ustawa z 18 marca 1932 r. o tymczasowym stosowaniu wyjątkowych zasad bilansowania (Dz. U., nr 25, poz. 226). Opracowano ją i wprowadzono w życie w związku z gwałtowną obniżką kursów papierów wartościowych i niektórych walut, która pojawiła się w Polsce w 1931 r. (była ona oczywiście efektem Wielkiego Kryzysu, który dotarł na ziemie polskie z opóźnieniem). Ustawa uchroniła przedsiębiorstwa od konieczności dokonania odpisów aktualizujących wartość papierów wartościowych (do wartości rynkowej znacznie niższej od ceny nabycia), co oznaczałoby dla wielu z nich wykazanie straty, a nawet ogłoszenie upadłości. Jednostki gospodarcze mogły wykazać papiery wartościowe w bilansie w wartościach z poprzedniego dnia bilansowego (papiery wartościowe nabyte w bieżącym roku można było ująć w cenie nabycia). Niezrealizowane różnice kursowe wynikające z należności i zobowiązań w walutach obcych mogły być ujęte na specjalnym rachunku różnic kursowych, a nie bezpośrednio w wyniku finansowym roku obrotowego (Scheffs 1938, s. 81).

Bardzo duże znaczenie miało rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 27 października 1933 r. o zasadach sporządzania bilansów, zamknięć rachunkowych i sprawozdań osób prawnych, obowiązanych do prowadzenia ksiąg handlowych (Dz. U., nr 84, poz. 623). Nakazywało ono uwidocznienie w bilansach, zamknięciach rachunkowych i sprawozdaniach rocznych wszystkie dane niezbędne do dokładnego przedstawienia stanu i rozwoju gospodarczego osoby prawnej. W szczególności należało ujawnić w bilansie nieruchomości, ruchomości, gotówkę, papiery procentowe, wierzytelności, kaucje, udziały, zapasy i zobowiązania. Ponadto sprawozdania roczne powinny wykazać koszty administracji, produkcji i finansowe, a w szczególności wynagrodzenia naczelnego kierownictwa administracyjnego i technicznego, wynagrodzenia pracowników, świadczenia socjalne oraz odsetki od pożyczek krajowych i zagranicznych. 20 kwietnia 1934 r. wydano rozporządzenie Ministrów Przemysłu i Handlu oraz Skarbu w sprawie wykonania rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 27 października 1933 r. o zasadach sporządzania bilansów, zamknięć rachunkowych i sprawozdań osób prawnych, obowiązanych do prowadzenia ksiąg handlowych (Dz. U., nr 37, poz. 337). Uszczegóławia ono zasady prezentacji sprawozdań finansowych określone w rozporządzeniu z 1933 r., a przede wszystkim zawiera urzędowy wzór bilansu. Aktywa bilansu należało

podzielić na pozycje stałe i płynne. Majątek stały należało przedstawić w podziale na poszczególne zakłady. Szczegółowy wzór bilansu określony w rozporządzeniu przedstawia tabela 1.1 (przedsiębiorstwo było zobowiązane prezentować wyszczególnione pozycje, jeżeli odpowiadały one charakterowi jego działalności).

Rozporządzenie dopuszczało uszczegółowienie i uzupełnienie tych pozycji. Wprowadzenie wzoru bilansu przyczyniło się do ograniczenia dowolności w jego sporządzaniu. W rachunku zysków i strat należało wyodrębnić koszty administracji ogólnej, koszty wytworzenia, koszty sprzedaży, koszty kredytów, podatki państwowe i komunalne, różnice kursowe i odpisy amortyzacyjne. Możliwe było uszczegółowienie i uzupełnienie tej listy.

Tabela 1.1. Urzędowy wzór bilansu określony w rozporządzeniu Ministrów Przemysłu i Handlu oraz Skarbu z 20 kwietnia 1934 r.

<p>I. Majątek stały:</p> <p>Grunty Budynki: a) fabryczne b) gospodarcze c) mieszkalne</p> <p>Urządzenia techniczne (maszyny, kolejki, bocznice, tabor kolejowy, statki itp.) Inwentarz zakładowy i biurowy: a) żywy b) martwy Koncesje i patenty, licencje itd.</p> <p>II. Majątek płynny</p> <p>Gotówka w kasie i bankach Papiery procentowe Weksle w portfelu i w inkasie Akcje i udziały w innych przedsiębiorstwach Materiały: a) surowce b) pomocnicze i pędne Półfabrykaty Gotowe wyroby i towary</p>	<p>I. Kapitały własne:</p> <p>Kapitał zakładowy Wpłaty akcjonariuszy lub udziałowców na powiększenie kapitału zakładowego przed zarejestrowaniem</p> <p>Kapitał zapasowy a) saldo z roku ubiegłego b) dopisano w roku sprawozdawczym lub odpisano na pokrycie strat</p> <p>Kapitały rezerwowe (z wyszczególnieniem)</p> <p>II. Kapitał amortyzacyjny:</p> <p>a) saldo z roku ubiegłego b) dopisano w roku sprawozdawczym</p> <p>III. Kapitał obligacyjny</p> <p>IV. Zobowiązania:</p> <p>Wierzyciele: a) akcepty b) banki c) kredyty hipoteczne d) zaległe podatki e) dostawcy f) odbiorcy g) różni</p>
---	--

Tabela 1.1. (cd.)

Dłużnicy	
a) akcjonariusze lub udziałowcy: zaległe wpłaty na kapitał zakładowy lub udziałowy należności z tytułu kredytów finansowych	Zobowiązania z tytułu umów kartelowych: a) z tytułu operacji handlowych b) z tytułu operacji finansowych Fundusze i zobowiązania specjalne (z wyszczególnieniem)
b) należności z tytułu umów kartelowych: z tytułu operacji handlowych	Sumy przechodnie: a) dochody dotyczące okresu przyszłego
z tytułu operacji finansowych	b) inne (wyszczególnić ważniejsze)
c) odbiorcy d) dostawcy e) wątpliwe należności: weksle protestowane należności w postępowaniu rewindykacyjnym inne Inne aktywa (z wyszczególnieniem ważniejszych)	
Sumy przechodnie: a) wydatki dotyczące okresu przyszłego b) inne (wyszczególnić ważniejsze)	
Sumy pozabilansowe (gwarancje, żyra, kaucje, depozyty itd.).	Sumy pozabilansowe (gwarancje, żyra, kaucje, depozyty itp.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie rozporządzenia z 20 kwietnia 1934 r. Ministrów Przemysłu i Handlu oraz Skarbu w sprawie wykonania rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 27 października 1933 r. o zasadach sporządzania bilansów, zamknięć rachunkowych i sprawozdań osób prawnych, obowiązanych do prowadzenia ksiąg handlowych (Dz. U., nr 37, poz. 337).

Jak pisały A. Jaruga i A. Sychta (1996, s. 466), tak ukształtowana w latach 30. ub. wieku rachunkowość finansowa pełniła przede wszystkim funkcję rozliczenia z odpowiedzialności za zarządzanie powierzonym majątkiem (*stewardship*). Funkcja tworzenia informacji użytecznych do podejmowania decyzji gospodarczych była ignorowana. Według A. Helina (2005, s. LV), analiza szczegółowych zasad rachunkowości określonych w kodeksie handlowym z 1934 r. podkreśla zastosowanie teorii transakcyjnej z wyraźnym naciskiem na zasadę ostrożnej wyceny.

Na praktykę rachunkowości w Polsce międzywojennej duży wpływ miały przepisy prawa podatkowego. Wynikało z niego, iż podstawę opodat-

kowania stanowił bilans sporządzony zgodnie z zasadami prawidłowej księgowości. Występowały jednak różnice między zasadami rachunkowości a prawem podatkowym wynikające z odmiennych celów tych systemów. Jak pisał M. Scheffs (1938, s. 86), „przepisy praw handlowych szły naturalnym trybem w kierunku jak największej gospodarności przedsiębiorstw (...), a przepisy podatkowe zmierzały do jak najsilniejszej eksploatacji wyników gospodarczych dla celów skarbowych”. Spełnienie wymogów podatkowych wymagało skorygowania bilansu sporządzonego zgodnie z zasadami rachunkowości (tzw. bilansu kupieckiego¹⁰), tak aby doprowadzić go do bilansu podatkowego (zgodnego z przepisami o podatku dochodowym). Bilans kupiecki różnił się od bilansu podatkowego m.in. dlatego, iż prawo podatkowe:

- a) określało dopuszczalne stawki amortyzacji (bilans kupiecki uwzględniał okres użytkowania);
- b) nie uznawało kosztów organizacji spółki;
- c) uznawało odpis aktualizujący wartość danej należności tylko wtedy, gdy przedsiębiorstwo udowodniło jej nieściągalność (przy sporządzaniu bilansu kupieckiego stosowano praktykę polegającą na ustalaniu odpisów na podstawie prawdopodobieństwa nieściągalności dla grupy podobnych należności).

Ze względu na to, iż złamanie przepisów podatkowych skutkowało wysokimi karami, księgowi, sporządzając bilanse, uwzględniali perspektywę podatkową. Prawo podatkowe jako bardziej restrykcyjne zaczynało dominować nad przepisami handlowymi, mając wpływ na ich treść i interpretację. Zapoczątkowany wówczas proces podporządkowywania prawa i praktyki rachunkowości prawu podatkowemu (typowy dla tzw. Kontynentalnego modelu rachunkowości) stał się szczególnie silny w okresie gospodarki centralnie planowanej. Co ciekawe, jego ślady w mentalności polskich księgowych (zwłaszcza tych starszych) są bardzo silne do dziś, mimo że minęło 15 lat od gruntownej zmiany orientacji polskiego prawa bilansowego. Rachunkowość polska, mimo że formalnie jest dziś wolna od wpływu prawa podatkowego, w praktyce odrywa się od niego z wielkim trudem¹¹.

Wraz z rozwojem prawa bilansowego, rozwijało się także środowisko praktyków rachunkowości. W 1926 r. uchwalono statut zmieniający nazwę

¹⁰ Termin „bilans” był używany w szerokim znaczeniu i obejmował zarówno zestawienie składników majątku i źródeł finansowania, jak i rachunek zysków i strat.

¹¹ Wspomnimy o tym jeszcze, omawiając czasy współczesne.

Związku Buchalterów w Warszawie (powstałego w 1907 r.) na Związek Księgowych w Polsce. Organizacja zajmowała się działalnością szkoleniową, integrowała środowisko specjalistów w zakresie rachunkowości i przyjmowała uchwały ważne dla rozwoju rachunkowości.

Warto poświęcić kilka zdań nauce rachunkowości, dla której koniec okresu międzywojennego można uznać za przełomowy¹². Przez wiele lat rachunkowość była traktowana niemal wyłącznie jako dziedzina praktyczna. Publikacje z zakresu rachunkowości były praktycznymi podręcznikami koncentrującymi się na aspekcie technicznym. Obszar badań naukowych był niemal całkowicie zaniedbany. Sytuacja zmieniła się na lepsze w ostatnich latach przed wybuchem II wojny światowej. Pojawiły się liczne publikacje, w których autorzy (M. Scheffs, W. Skalski, W. Góra, T. Lulek) poruszali m.in. takie tematy, jak: teoretyczne podstawy księgowości, teorie kont, terminologia rachunkowości, struktura sprawozdań finansowych, wycena bilansowa (z uwzględnieniem filozoficznych i ekonomicznych koncepcji wartości), historia rachunkowości. Prace te uwzględniały dorobek europejskiej nauki rachunkowości (nie tylko prezentowały różne koncepcje, ale też zawierały ich analizę i krytykę). Stanowiska autorytetów w dziedzinie rachunkowości odegrały dużą rolę w promowaniu dobrej praktyki oraz właściwej interpretacji przepisów prawa bilansowego.

Czas międzywojenny należy uznać za bardzo ważny okres w rozwoju polskiego prawa w dziedzinie rachunkowości. Dorobek tych lat może budzić podziw, zwłaszcza gdy przypomnimy sobie, jaki był punkt startu po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. Dotyczy to nie tylko rachunkowości, ale całego systemu prawa gospodarczego. Nic dziwnego, że wielu współczesnych Polaków z zazdrością patrzy na tamte lata, stawiając je za wzór pracy od podstaw prowadzącej do postępu cywilizacyjnego.

Warto zwrócić uwagę na fakt, iż mimo wielu zmian, jakich dokonywano w polskim systemie rachunkowości, w historii jego rozwoju wyraźnie widać elementy kontynuacji. Rozwiązania opracowane w okresie międzywojennym czerpały z prawa obowiązującego w okresie zaborów, by następnie stać się wzorcem dla przepisów powstających już po II wojnie światowej. Rozwój polskiej rachunkowości można zatem uznać za bardziej ewolucyjny niż rewolucyjny.

¹² O najważniejszych publikacjach i badaniach w dziedzinie rachunkowości można przeczytać w: R. Mattessich (2008, s. 264–269).

1.5. Okres Polski Ludowej

Polska bardzo krótko cieszyła się niepodległością. Nie minęło 21 lat i wybuchła II wojna światowa. Jak pisał N. Davies (2006, s. 949), „siedem lat rzezi przekształciło polskie państwo, naród i społeczeństwo w sposób bardziej gruntowny niż uczyniły to wydarzenia całego XIX wieku”. Suwerenność Polski odbudowano w oparciu o nowe terytorium. W granicach nowej Polski Ludowej znalazła się jedynie połowa terytorium przedwojennej Rzeczypospolitej. Polska została przesunięta o 200 km na zachód. W zamian za Kresy Wschodnie włączone do ZSRR do Polski przyłączono Ziemię Zachodnie (ze Szczecinem, Wrocławiem i Gdańskiem). Liczba ludności w 1946 r. była prawie o 1/3 mniejsza niż w 1939 r. Okupacja niemiecka i sowiecka spowodowała spustoszenia we wszystkich warstwach społeczeństwa polskiego. Szczególnie dotknęły one inteligencję, która została zdziesiątkowana w wyniku walk wojennych oraz zbrodni hitlerowskich i stalinowskich¹³. Społeczność polskich Żydów praktycznie przestała istnieć. Niemal całkowicie zniknęły inne mniejszości narodowe (Niemców wysiedlono, Ukraińców i Białorusinów wcielono do ZSRR). Wielonarodowe i wielowyznaniowe państwo stało się monolitem złożonym niemal wyłącznie z polskojęzycznej ludności wyznania rzymskokatolickiego. Skalę i charakter zmian społecznych najlepiej oddają słowa N. Daviesa (2006, s. 951): „Struktury społeczne zmieniły się nie do poznania (...). Nie mogło być już powrotu do dawnych wzorców życia politycznego, kulturalnego i gospodarczego”.

Polska w latach 1944–1945 po przerwie wojennej wznawiała działalność pod auspicjami i pod dyktando ZSRR z całkowicie zmienionym ustrojem społecznym, politycznym i ekonomicznym. W 1946 r. na mocy specjalnego dekretu o nacjonalizacji pod zarząd państwa przeszło 90% wszystkich przedsiębiorstw. Pod koniec 1948 r. niemal całkowitej monopolizacji uległ handel hurtowy. Coraz większy był udział państwa w handlu detalicznym. Po upływie 3,5 roku budowa demokracji ludowej na wzór sowiecki była niemal całkowicie zakończona (Davies 2006, s. 1032).

Wszystkie obszary działalności gospodarczej podlegały systemowi centralnego planowania. Choć podejmowano pewne próby wdrożenia zasad

¹³ Była to nieodwracalna strata dla polskiej kultury, nauki, edukacji itp., a w konsekwencji dla całego społeczeństwa, poważanie ograniczająca jego rozwój cywilizacyjny aż po dziś (bardziej dotkliwa niż zniszczenia w sferze infrastruktury i kultury materialnej).

rozrachunku ekonomicznego (np. w formie prób wprowadzenia w latach 70. ub. wieku odpowiedzialności dyrektorów zakładów produkcyjnych za opłacalność ich działalności), to w żadnej istotnej mierze Polska nie przybliżała się do gospodarki rynkowej.

W gospodarce centralnie planowanej rachunkowość była ściśle regulowana przez wiele różnych przepisów prawnych, które podlegały częstym zmianom i uzupełnieniom. Do najważniejszych norm prawnych rachunkowości należały (Jaruga, Szychta 1997, s. 512):

1) przepisy określające zasady prowadzenia ksiąg rachunkowych, inwentaryzacji, wyceny aktywów i pasywów, sporządzania sprawozdań finansowych oraz przechowywania dowodów księgowych (z lat 1954, 1959, 1983);

2) postanowienia dotyczące zasad rachunku kosztów produkcji przemysłowej (z lat 1968, 1983);

3) przepisy określające uprawnienia głównych księgowych i biegłych księgowych (z lat 1950, 1959, 1973, 1982);

4) przepisy dotyczące zaliczania składników aktywów do środków trwałych oraz ich amortyzacji i przeszacowania¹⁴;

5) przepisy dotyczące planów kont.

Przepisy dotyczące planów kont stanowiły ramy organizacyjne rachunkowości w Polsce. Określały kryteria klasyfikacji poszczególnych pozycji i transakcji. Plany kont zaczęto stosować w Polsce po zakończeniu II wojny światowej (przed wojną w zasadzie nie były znane). Pierwszy jednolity plan kont wprowadzono z początkiem 1946 r. Został opracowany głównie przez S. Skrzywaną i E. Wojciechowskiego na podstawie doświadczeń przedwojennych spółek akcyjnych oraz rozwiązań niemieckich stosowanych w czasach okupacji. Jednolity plan kont zawierał wykaz kont syntetycznych pogrupowanych według klasyfikacji dziesiętnej oraz zasady tworzenia kont analitycznych. Określał jedynie treść ekonomiczną poszczególnych kont, ale nie zasady ich korespondencji. Ważną jego cechą było powiązanie kont z wzorami bilansu oraz rachunku zysków i strat. Obowiązywał państwowe przedsiębiorstwa produkcyjne i handlowe, lecz stanowił także wzór dla planów kont tworzonych w nowo powstających przedsiębiorstwach innych działów gospodarki (Jaruga, Szychta 1997, s. 513).

Jednolity plan kont z 1946 r. zawierał wiele kont „wolnych” i dawał pełną swobodę w zakresie pomiaru i ewidencji kosztów. Nie zapewniał tym samym jednolitości informacji tworzonych w poszczególnych przedsiębior-

¹⁴ Przeszacowanie miało miejsce w latach 1945, 1961, 1984, 1988, 1990.

stwach. Z tego powodu w latach 1948–1949 został zreformowany. Zmiany polegały na (Jaruga, Szychta 1997, s. 513):

- a) wprowadzeniu kilku jednolitych planów kont (dla przemysłu głównego, budownictwa, rolnictwa, handlu i przemysłu drobnego);
- b) wprowadzeniu obowiązkowych zasad korespondencji kont;
- c) położeniu nacisku na ewidencję kosztów rodzajowych.

Razem z planami kont opublikowano wzory sprawozdań finansowych (bilansu, rachunku zysków i strat oraz trzech załączników). Przy poszczególnych pozycjach sprawozdania finansowego podano symbole kont, z których miały one wynikać. Zgodnie z zarządzeniem Ministra Finansów z 7 grudnia 1951 r. (w sprawie zasad bilansowania i sporządzania sprawozdań rocznych) samodzielnie bilansujące zakłady i przedsiębiorstwa państwowe sporządzały bilans oraz rachunek zysków i strat (a także kilka uzupełniających zestawień do bilansu) zgodnie ze wzorami podanymi w instrukcjach w sprawie sprawozdawczości finansowej (wydawanych oddzielnie dla każdego działu gospodarki). Zarządzenie Ministra Finansów określało także zasady wyceny bilansowej. Poszczególne pozycje należało wykazywać w bilansie następująco:

- a) środki trwałe w wartości netto (czyli pomniejszonej o umorzenie);
- b) inwestycje w środki trwałe oraz ich remonty w wysokości poniesionych nakładów;
- c) salda rachunków bankowych oraz kont kredytów w wysokości potwierdzonej wyciągami bankowymi;
- d) należności i zobowiązania w wysokości uzgodnionej z kontrahentami (należności przedawnione oraz oddalone w postępowaniu sądowym lub arbitrażowym należało odpisać w straty);
- e) rzeczowe aktywa obrotowe w wartości wynikającej z ich wycenienia według zasad określonych w odrębnym zarządzeniu Ministra Finansów (przed sporządzeniem bilansu należało odpisać ubytki i straty niezawinione).

Ciekawostką jest to, że ani na kontach środków trwałych, ani w bilansie nie należało wykazywać placów, gruntów, terenów i nadań górniczych (ujmowało się jako środki trwałe jedynie nakłady poczynione na placach, gruntach i terenach).

Jednolity plan kont z 1950 r. wyeliminował zbyt dużą elastyczność poprzednich rozwiązań, a przede wszystkim uwzględniał wymagania ówczesnego systemu finansowego. Na podstawie jednolitych planów kont były tworzone branżowe plany kont. Zdaniem J. Doraczyńskiego (1974, s. 256), te plany kont były z metodologicznego punktu widzenia na tamte czasy

postępowe i nowoczesne, ponieważ umożliwiały przygotowanie różnych bilansów gospodarki narodowej oraz stanowiły punkt wyjścia do opracowania metodologii planowania gospodarczego.

W latach 1951–1953 przeprowadzono drugą już reformę planów kont. Miała ona wyeliminować wady rozwiązań z 1950 r. (które ujawniły się w trakcie ich stosowania w praktyce) oraz dostosować je do zmian polityki gospodarczej i metod zarządzania gospodarką (przejsie do gospodarki centralnie planowanej). Wprowadzono tzw. ramowe plany kont dla przedsiębiorstw poszczególnych działów gospodarki. Podstawą zmienionych planów kont były rozwiązania stosowane w Związku Radzieckim. Wykorzystanie podejścia radzieckiego spowodowało znaczące zmiany w zasadach konstrukcji polskich planów kont. Charakteryzowały się one m.in. ścisłym rozdzieleniem ewidencji syntetycznej od analitycznej, pogrupowaniem kont w rozdziały o jednorodnej treści ekonomicznej, określeniem sztywnej korespondencji kont, zlikwidowaniem ewidencji kosztów według rodzajów oraz arkuszy rozliczeniowych kosztów, obowiązkową ewidencją kosztów w układzie kalkulacyjnym (Jaruga, Szychta 1997, s. 514–515). W okresie obowiązywania ramowych planów kont poprawiła się jakość i terminowość sprawozdań finansowych. Były one sporządzane na podstawie zmienionych wzorów zróżnicowanych dla poszczególnych działów gospodarki. Drukowane wzory sprawozdań finansowych wraz z instrukcją ich wypełniania dostarczał jednostkom gospodarczym Główny Urząd Statystyczny. Warto wspomnieć o tym, że obowiązujące zasady ustalania kosztu wytworzenia były podporządkowane marksowskiej teorii definiującej czynniki tworzące wartość. Dążenie do ustalenia tzw. „czystego kosztu” było przyczyną uproszczeń w ewidencji kosztów polegających m.in. na rezygnacji z grupowania kosztów według rodzajów i ze szczegółowej struktury podmiotowej, wprowadzeniu układu funkcjonalnego w formie kont syntetycznych. Skutkiem tego było pogorszenie jakości rachunku kosztów w polskich przedsiębiorstwach w latach 50. ub. wieku (Szychta 2001, s. 113).

Kolejna znacząca reforma planu kont polegała na wprowadzeniu jednolitego planu kont w 1960 r. Był on podstawą wszystkich planów kont w poszczególnych branżach i przedsiębiorstwach. Obejmował następujące zespoły kont: 0 – środki trwałe, 1 – środki pieniężne, 2 – rozrachunki, 3 – materiały i towary, 4 – koszty do rozliczenia, 5 – koszty działalności, 6 – produkty, 7 – sprzedaż, 8 – wyniki i fundusze, 9 – inwestycje i remonty kapitalne (Skrzywan 1967, s. 35). Konta były uporządkowane na podobieństwo układu w planie kont sformułowanym przez E. Schmalenbacha. Na podstawie jednolitego planu kont zostały opracowane branżowe plany

kont. Aby ułatwić ich tworzenie, Ministerstwo Finansów określiło wytyczne w formie wzorcowych planów kont dla poszczególnych gałęzi gospodarki (przemysł, wykonawstwo inwestycyjne, handel wewnętrzny oraz transport samochodowy). Najniższym szczeblem systemu planów kont były zakładowe plany kont. Były to w istocie branżowe plany kont uzupełnione zakładowymi instrukcjami dotyczącymi zagadnień specyficznych dla danej jednostki, jej rachunku kosztów i technik ewidencji. System oparty na jednolitym planie kont z 1960 r. funkcjonował do 1975 r. Jego najważniejszymi cechami były:

- a) dziesiętna klasyfikacja kont;
- b) ograniczenie obowiązkowej korespondencji kont;
- c) swoboda w zakresie rozliczania kosztów pośrednich stosownie do specyfiki danej branży.

Ogólnie rzecz biorąc, system obowiązujący w latach 1960–1975 był bardziej elastyczny niż rozwiązania z lat 50. Podobnie jak poprzednie systemy, w trakcie obowiązywania podlegał korektom w celu dostosowania do zmian systemu finansowego przedsiębiorstw oraz zasad planowania i zarządzania gospodarką.

Od 1976 r. obowiązywał nowy jednolity plan kont. Głównymi przesłankami wprowadzenia nowych rozwiązań był: rozwój teorii¹⁵ i praktyki rachunkowości, nowe formy organizacyjne przedsiębiorstw (wielkie wielobranżowe kombinaty gospodarcze), nowe zasady planowania i finansowania działalności przedsiębiorstw oraz potrzeba integracji różnych systemów ewidencyjnych, sprawozdawczych i statystycznych. Ciekawostką jest to, iż projekt nowego planu kont został przedstawiony przez Ministerstwo Finansów do wiadomości księgowym i dzięki temu był szeroko dyskutowany na konferencjach i na łamach prasy specjalistycznej. Reforma miała na celu stworzenie jednolitego systemu ewidencji obejmującego całą gospodarkę, w tym jednostki budżetowe, instytucje naukowo-badawcze, banki, organy finansowe itp. Dzięki temu było możliwe agregowanie danych w skali makroekonomicznej. Dodatkowo było to ułatwione ze względu wprowadzony w tym samym okresie w skali całego kraju system klasyfikacji podmiotowej oraz klasyfikacje przedmiotowe (wyrobów, środków trwałych). W zakresie ewidencji kosztów jednolity plan kont z 1976 r.

¹⁵ Należy tutaj wymienić przede wszystkim prace T. Pechego, który opracował model rachunkowości łączący systemy mikro- i makrorachunkowości. Jego publikacje były podstawą do opracowania nowego jednolitego planu kont w 1976 r. (Jaruga 1991, s. 5).

wprowadził czwarty zespół obejmujący koszty według rodzaju¹⁶. Ponadto zaczął obowiązywać jednolity dla całej gospodarki porównawczy plan rachunku zysków i strat. Umożliwiło to pomiar wartości dodanej przedsiębiorstw obliczanej jako różnica między wartością produkcji globalnej wytworzonej w danym okresie a kosztami materialnymi (materiały, usługi rzeczowe, amortyzacja). Pozwalało także na uzyskanie bezpośrednio z ewidencji księgowej elementów niezbędnych do obliczania produktu globalnego oraz ustalania i podziału dochodu narodowego (Szychta 2001, s. 116). Rozwiązania w zakresie ewidencji kosztów w układzie kalkulacyjnym (zespół 5) były fakultatywne i elastyczne. Obowiązek prowadzenia zespołu 5 dotyczył tych podmiotów gospodarczych, w których kalkulacja kosztów była niezbędna do zarządzania. Taki system ewidencji oznaczał, że w przedsiębiorstwach funkcjonowały dwa kręgi kosztów (Jaruga, Szychta 1997, s. 517):

1) zewnętrzny zakończony ustaleniem wyniku finansowego (dla celów makroekonomicznych);

2) wewnętrzny, autonomiczny, nakierowany na zaspokojenie specyficznych potrzeb informacyjnych danej jednostki gospodarczej (lub danej branży).

Podejście takie było wzorowane na rozwiązaniach stosowanych we francuskim planie rachunkowości.

Oprócz jednolitego planu kont z 1976 r. w tamtym okresie wydano typowe plany kont m.in. dla przedsiębiorstw przemysłowych, handlu wewnętrznego, budowlanych, jednostek i zakładów budżetowych. Były one obowiązkową podstawą do opracowania branżowych planów kont.

Rozwiązania w zakresie planu kont, które stosowano w Polsce od połowy lat 70. ub. wieku, najlepiej scharakteryzowała A. Szychta (2001, s. 117). Według jej oceny były to zmodyfikowane systemy monistyczne, które obejmowały dwa kręgi kosztowe: zewnętrzny i wewnętrzny. Konta odnoszące się do zewnętrznego obrachunku kosztowo-wynikowego mają charakter syntetyczny. Ich uszczegółowieniem są konta analityczne tworzące rachunkowość dla potrzeb wewnętrznych (szczegółowe informacje o kosztach działalności).

Od początku 1982 r. zezwolono przedsiębiorstwom na stosowanie indywidualnych zakładowych planów kont (było to związane z reformą gos-

¹⁶ Po ponad 20 latach zespół 4 obejmujący koszty rodzajowe ponownie znalazł zastosowanie w rachunkowości w skali mikroekonomicznej.

podarczą z początku lat 80.). Zgodnie z zarządzaniem Ministra Finansów z 27 lutego 1982 r., zakładowy plan kont ustalał dyrektor jednostki na wniosek głównego księgowego. W dalszym ciągu mogły być ustalane przez ministerstwa i inne stosowne organy władzy centralnej branżowe plany kont. Jeżeli dla określonych jednostek był ustalony branżowy plan kont, zakładowy plan kont musiał uwzględniać wytyczne branżowe.

Plany kont określane przepisami prawa były esencją norm rachunkowości w Polsce w okresie gospodarki socjalistycznej. Mimo solidnych podstaw teoretycznych, wzorowaniu się na rozwiązaniach francuskich i modyfikacji, jednolity plan kont z 1976 r. nie był dostosowany do gospodarki rynkowej i kapitalistycznego modelu przedsiębiorstwa (Skowroński 1989, s. 247).

Od 1983 r. podstawę prawną rachunkowości tworzyło rozporządzenie Ministra Finansów wydane na mocy delegacji do ustawy o zobowiązaniach podatkowych i podporządkowane przepisom podatkowym (Helin 2005, s. LIV). Doprowadziło to do sytuacji, w której rachunek zysków i strat odzwierciedlał podstawę opodatkowania. System rachunkowości został ukierunkowany na ustalanie wymiaru podatku dochodowego.

Ciekawą charakterystykę rachunkowości polskiej w okresie gospodarki centralnie zarządzanej przedstawił Z. Mesner¹⁷ (2007, s. 20–21), który zwrócił uwagę na trzy elementy:

1. Zapewnioną kontynuację działalności przedsiębiorstw ze względu na ich dotowanie oraz niezagrożoną zapłatę za dostawy (choć występowały niekiedy zatory płatnicze wynikające z dysproporcji między wysokością strat i dotacji; były one likwidowane przez bank).

2. Stały niedobór towarów, przez co zasada ostrożności przy wycenie zapasów w cenach historycznych realnie nie miała racji bytu.

3. Fakt, iż kluczowymi wielkościami ekonomicznymi będącymi przedmiotem szczególnej obserwacji księgowej były:

– fundusz płac, czyli wypływ pieniądza na rynek (uzasadniało to stosowanie do niego podstawy kasowej jako wyjątku od podstawy memoriałowej);

– inwestycje rzeczowe;

– dewizy (prawo do dysponowania nimi skoncentrowane było w centralach handlu zagranicznego i tylko tam występował problem różnic kursowych).

¹⁷ W latach 1985–1988 premier Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, obecnie Prezes Stowarzyszenia Księgowych w Polsce.

Mimo braku wolnego rynku, Z. Messner (2007, s. 21) dostrzega w polskiej rachunkowości w latach 1956–1989 kilka rozwiązań zbliżających ją do krajów gospodarki rynkowej. Pierwszym jest wprowadzenie uchwałą Rady Ministrów z 24 sierpnia 1973 r. tytułu dyplomowanego biegłego księgowego, którego zadaniem było badanie sprawozdań finansowych i weryfikacja rzetelności wykazywanego w nim zysku (zysk był źródłem zasilania funduszy, które miały stymulować przedsiębiorstwo i jego pracowników), a jednocześnie oddziaływanie na poprawę jakości rachunkowości przedsiębiorstw. Warunkiem uzyskania tytułu dyplomowanego biegłego księgowego było odpowiednie wykształcenie, praktyka oraz zdanie wielu trudnych egzaminów. Zdaniem Z. Messnera, choć dyplomowany biegły księgowy tylko częściowo spełniał warunki stawiane biegłym rewidentom działającym w krajach o gospodarce rynkowej, to jednak polskie rozwiązania były zbliżone do praktyki czołowych krajów europejskich.

Drugą, według Z. Messnera, oznaką zbliżenia polskiej rachunkowości do rozwiązań światowych były metodologia i organizacja rachunku kosztów w przedsiębiorstwach. Wykorzystywano je w mniejszym stopniu do zarządzania przedsiębiorstwem (ponieważ to nie koszty determinowały dobór czynników produkcji), a w większym do kontroli kosztów i ustalania należnych dotacji.

Trzecim elementem pozwalającym twierdzić, że polska rachunkowość była zbliżona do standardów światowych, były badania naukowe (zarówno teoretyczne, jak i użytkowe) prowadzone przede wszystkim na podstawie literatury anglosaskiej i zachodnio-niemieckiej, wyjazdy polskich naukowców do krajów Europy Zachodniej oraz USA.

Zdaniem Z. Messnera (2007, s. 21), poziom polskiej rachunkowości, zwłaszcza w latach 80 ub. wieku, był zbliżony do krajów gospodarki rynkowej. Na uznanie zasługuje szczególnie dyscyplina dokumentowania zdarzeń gospodarczych, prowadzenie ksiąg rachunkowych, istnienie szczegółowych planów kont dla poszczególnych branż i instrukcji organizujących pracę służb księgowych. Oczywiście rachunkowość polska w gospodarce socjalistycznej miała zupełnie inne cele niż w gospodarce rynkowej. Była dostosowana do potrzeb centralnego zarządzania i służyła głównie ochronie mienia właściciela przedsiębiorstw, którym było państwo.

W analizowanym okresie w Polsce z uwagi na brak rynku kapitałowego nie było potrzeby, aby rachunkowość finansowa była źródłem informacji do podejmowania decyzji. Podstawowym podmiotem stanowiącym prawo rachunkowości, obok Ministerstwa Finansów, był (wobec braku instytucji rynkowych) Główny Urząd Statystyczny (Jaruga 1991, s. 59). Centralne

zarządzanie gospodarką powodowało z kolei, że rachunek ekonomiczny nie odgrywał decydującej roli. To wszystko determinowało przepisy prawa w zakresie rachunkowości, rozwiązania stosowane w przedsiębiorstwach oraz pozycję księgowych. Zmiany przyniosło odzyskanie wolności oraz będące jego następstwem gruntowne przeobrażenia ustrojowe w 1990 r.

1.6. Czasy współczesne (po odzyskaniu suwerenności w 1990 r.)

Polska wywalczyła sobie wolność w 1990 r. jeszcze przed upadkiem Związku Radzieckiego. Jak pisał N. Davies (2006, s. 1128), „miała potężny kontyngent dobrze wykształconych młodych ludzi, gotowych podjąć ryzyko i inicjatywę. Cieszyła się silnym wsparciem ze strony wielkich społeczności Polaków mieszkających za granicą – szczególnie w USA – i życzliwością Niemiec”. W 1999 r. Polska została oficjalnym członkiem NATO, a 1 maja 2004 r. dołączyła do Unii Europejskiej.

Wprowadzenie planu Balcerowicza pozwoliło opanować hiperinflację niemal z dnia na dzień¹⁸. Polska zaczęła osiągać wzrost produkcji już w drugiej połowie 1991 r., dochodząc do rekordowego poziomu 4–5%, a nawet 6% rocznie. Do 1995 r. spłacono wielkie zadłużenie przytłaczające polską gospodarkę od lat 70. Dobrze funkcjonował sprywatyzowany sektor bankowy i finansowy. Waluta polska trzymała się mocno. Rosły inwestycje zagraniczne. Postępowała prywatyzacja (choć nie bez problemów i porażek). Międzynarodowy Fundusz Walutowy był pod wrażeniem zmian, jakie dokonały się w naszym kraju (Davies 2006, s. 1128).

W 1991 r. rozpoczęła działalność Giełda Papierów Wartościowych w Warszawie¹⁹. W 1996 r. Polska przystąpiła do OECD. Sytuację, jaka miała miejsce w 2009 r., gdy w dobie kryzysu globalnego Polska jako jeden z niewielu krajów na świecie (a jedyny w Unii Europejskiej) mogła pochwa-

¹⁸ Do dziś w Polsce trwają spory o terapię wstrząsową L. Balcerowicza. Jedni uważają ją za błogosławieństwo, dzięki któremu Polska przeszła przez okres przejściowy szybko i stosunkowo bezboleśnie. Inni widzą w planie Balcerowicza samo zło i obwiniają go za bezrobocie, rzesze ludzi żyjące na granicy lub poniżej minimum socjalnego, upadek wielu polskich zakładów itp. Jedni twierdzą, że dla programu Balcerowicza nie było alternatywy. Inni uważają, że można było wybrać inną drogę, na której dałoby się uniknąć negatywnych skutków terapii szokowej.

¹⁹ Tradycje rynku kapitałowego w Polsce sięgają roku 1817, kiedy to powołano do działania pierwszą w Warszawie Giełdę Kupiecką (www.gpw.pl).

lić się wzrostem PKB, wielu specjalistów uważa za dowód udanej transformacji polskiej gospodarki prowadzonej (w mniejszym lub większym zakresie) przez kolejne rządy od upadku komunizmu.

Transformacja gospodarki oznaczała konieczność zmian w systemie rachunkowości, zarówno w odniesieniu do przepisów prawa bilansowego, jak i rozwiązań stosowanych w przedsiębiorstwach. Podjęto działania mające na celu dostosowanie polskiej rachunkowości do rozwiązań światowych, a w szczególności do rozwiązań obowiązujących w Unii Europejskiej. W 1991 r. weszło w życie rozporządzenie Ministra Finansów w sprawie zasad prowadzenia rachunkowości (Dz. U., nr 10, poz. 35). Po raz pierwszy po II wojnie światowej polskie rozwiązania prawne w dziedzinie rachunkowości zbliżyły się do rozwiązań europejskich (Kołączyk 1997, s. 35). Rozporządzenie składało się z siedmiu rozdziałów:

1. *Przepisy ogólne* – wskazujące podmioty gospodarcze zobowiązane do prowadzenia ksiąg rachunkowych, zawierające podstawowe definicje oraz określające nadrzędne zasady rachunkowości.

2. *Księgi rachunkowe* – określające zasady prowadzenia ksiąg rachunkowych (a także wymogi stawiane dowodom księgowym).

3. *Inwentaryzacja* – określająca wymogi w zakresie inwentaryzacji składników aktywów i pasywów.

4. *Ustalanie wartości aktywów i pasywów oraz wyniku finansowego* – zawierające wytyczne w zakresie wyceny poszczególnych pozycji bilansu oraz ustalania wyniku finansowego.

5. *Sprawozdanie finansowe* – określające zasady prezentacji sprawozdania finansowego.

6. *Przechowywanie dowodów księgowych, dokumentów inwentaryzacyjnych, ksiąg rachunkowych.*

7. *Przepisy końcowe.*

Sprawozdanie finansowe zgodnie z rozporządzeniem z 1991 r. obejmowało bilans i rachunek wyników (a zatem rachunek przepływów pieniężnych nie był jeszcze wtedy elementem sprawozdania finansowego). Spółki z ograniczoną odpowiedzialnością i spółki akcyjne (z pewnymi wyjątkami) były obowiązane ponadto dołączyć do sprawozdania finansowego pisemne sprawozdanie z działalności spółki. Jednostki były obowiązane prowadzić rachunkowość zgodnie z przepisami rozporządzenia i innymi przepisami prawa w taki sposób, aby dać rzetelny i jasny obraz ich stanu i sytuacji finansowej (po raz pierwszy w polskich przepisach rachunkowości pojawiła się zasada *true and fair view*). Rozporządzenie wprowadzało ponadto następujące zasady nadrzędne:

- 1) kompletność prezentacji operacji i zdarzeń gospodarczych;
- 2) podstawa memoriałowa;
- 3) pełne, zgodne z prawdą materialną oddanie istotnej formalnej i materialnej treści operacji gospodarczych;
- 4) zakaz kompensaty;
- 5) współmierność przychodów i kosztów;
- 6) założenie kontynuowania działalności przez jednostkę;
- 7) ciągłość metod ewidencji, wyceny i prezentacji.

Rozporządzenie nie zawierało literalnie zasady ostrożności, jednak ta przejawiała się wyraźnie w wytycznych dotyczących metod wyceny aktywów i pasywów oraz obowiązku tworzenia rezerw w wysokości przewidywanego ryzyka gospodarczego. Warty wzmianki jest przepis, który stanowił, że w sprawach nieuregulowanych rozporządzeniem stosować należy zasady określone przez naukę rachunkowości oraz utrwalone przez powszechną praktykę i zwyczaje. Przypomina on paragraf 12 aktualnego MSR 8, zgodnie z którym podejmując decyzję w zakresie polityki rachunkowości w przypadku braku standardu odnoszącego się specjalnie do danej transakcji, jednostka może wziąć pod uwagę wytyczne zawarte w literaturze z zakresu rachunkowości oraz praktykę stosowaną w danej branży.

Znaczącą zmianą w porównaniu do okresu gospodarki centralnie planowanej było odstępianie od obligatoryjnych planów kont. Rozporządzenie z 1991 r. stanowiło, że zakładowy plan kont ustala kierownik jednostki, tak aby mogły być sporządzane jasno i rzetelnie sprawozdanie finansowe oraz statystyczne sprawozdania finansowe ustalone w przepisach Głównego Urzędu Statystycznego. Aby ułatwić jednostkom opracowanie zakładowych planów kont, Stowarzyszenie Księgowych w Polsce w porozumieniu z Ministrem Finansów przygotowało i opublikowało Wzorcowy Wykaz Kont zawierający 35 kont syntetycznych ujętych w 9 zespołach. Wykaz ten miał charakter fakultatywny.

Rozporządzenie z 1991 r. określało zasady wyceny aktywów i pasywów. Podstawy wyceny najważniejszych składników bilansu przedstawia tabela 1.2.

Tabela 1.2. Podstawy wyceny najważniejszych składników bilansu według rozporządzenia z 1991 r.

Składnik bilansu	Podstawa wyceny
Krajowe środki pieniężne i kredyty bankowe oraz pożyczki	Wartość nominalna
Nabyte papiery wartościowe	Cena nabycia nie wyższa od ceny sprzedaży możliwej do uzyskania na dzień bilansowy
Zobowiązania wynikające z własnych papierów wartościowych i weksli w walucie polskiej	Wartość nominalna
Należności i zobowiązania	Wartość ustalona przy ich powstaniu, z tym że: a) należności przedawnione, umorzone i nieściągalne należało usunąć z bilansu (podobnie jak zobowiązania umorzone i przedawnione) b) na wierzytelności od dłużników postawionych w stan upadłości należało utworzyć rezerwę
Inwentarz żywy	Cena sprzedaży
Materiały, produkty i towary	Cena nabycia lub koszt wytworzenia nie więcej niż cena sprzedaży netto, w sytuacji gdy ich wartość uległa obniżeniu (wskutek zepsucia, uszkodzenia lub innych powodów)
Środki trwałe oraz wartości niematerialne	Cena nabycia lub koszt wytworzenia pomniejszony o odpisy umorzeniowe

Źródło: opracowanie własne.

Warto zauważyć, że zasady wyceny aktywów w rozporządzeniu z 1991 r. nie różniły się znacząco od wyceny przewidzianej w polskim kodeksie handlowym z 1934 r. Podstawą wyceny był koszt historyczny, który w przypadku zapasów i papierów wartościowych nie mógł przewyższać ceny sprzedaży (podejście konserwatywne według zasady „niższa z dwóch”). Wyjątkiem był inwentarz żywy, który wyceniano w cenie sprzedaży (co ciekawe rozporządzenie dawało możliwość wyceny inwentarza żywego w cenie zakupu, jeżeli była ona wyższa od ceny sprzedaży na dzień zamknięcia ksiąg rachunkowych). Przyrost wartości inwentarza żywego w okresie sprawozdawczym zaliczano do wyniku finansowego. Takie podejście jest zbieżne z obecnymi rozwiązaniami MSR 41 *Rolnictwo*.

Rozporządzenie z 1991 r. określało wzory bilansu i rachunku zysków i strat. Przedstawiają je syntetycznie tabele 1.3 i 1.4.

Tabela 1.3. Bilans według rozporządzenia z 1991 r. (ujęcie syntetyczne)

Aktywa	Pasywa
A. Aktywa zmniejszające kapitały własne	A. Kapitały (fundusze) własne
I. Należne wpłaty na poczet kapitału	
B. Majątek trwały	B. Kredyty i pożyczki
I. Rzeczowe składniki majątku trwałego	I. Długoterminowe kredyty bankowe i pożyczki
II. Wartości niematerialne i prawne	II. Pozostałe kredyty i pożyczki
III. Finansowe składniki majątku trwałego	III. Kredyty i pożyczki przeterminowane
C. Majątek obrotowy	C. Zobowiązania, fundusze specjalne i rozliczenia międzyokresowe
I. Zapasy	I. Zobowiązania
II. Należności i roszczenia	II. Fundusze specjalne
III. Środki pieniężne	III. Rozliczenia międzyokresowe
IV. Krótkoterminowe papiery wartościowe	
V. Rozliczenia międzyokresowe	
D. Inne aktywa	D. Rezerwy i inne pasywa
	E. Wynik finansowy

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 1.4. Rachunek wyników według rozporządzenia z 1991 r. (ujęcie syntetyczne)

Koszty i straty	
A. Koszty uzyskania przychodów	
według rodzajów:	lub według funkcji:
I. Koszty według rodzajów:	I. Koszt wytworzenia sprzedanych produktów
1) amortyzacja majątku trwałego	II. Koszty ogólnego zarządu i koszty sprzedaży
2) zużycie materiałów i energii	III. Koszty handlowe
3) usługi obce	IV. Wartość sprzedanych towarów
4) wynagrodzenia	V. Koszty operacji finansowych
5) narzuty na wynagrodzenia	VI. Obciążenia przychodów ze sprzedaży
9) pozostałe	
II. Zmiana stanu produktów	
B. Zysk z działalności gospodarczej	
C. Straty nadzwyczajne	
D. Zysk brutto	
E. Obowiązkowe zmniejszenia zysku	
F. Zysk netto	
Przychody i zyski	

Tabela 1.4. (cd.)

A. Przychody ze sprzedaży
I. Produktów
II. Towarów
III. Operacji finansowych
IV. Wynik na pozostałej sprzedaży
V. Dotacje przedmiotowe i inne zwiększenia przychodów ze sprzedaży
B. Strata na działalności gospodarczej
C. Zyski nadzwyczajne
D. Strata brutto
E. Obowiązkowe zwiększenia straty
F. Strata netto

Źródło: opracowanie własne.

Warto zauważyć, że w bilansie nie było wyraźnego podziału zobowiązań na bieżące i niebieżące, a w rachunku wyników zostały wyodrębnione tylko trzy poziomy wyniki finansowe: wynik na działalności gospodarczej (będący bardzo pojemną kategorią uwzględniającą zarówno podstawową działalność operacyjną, jak i pozostałe przychody i koszty operacyjne oraz przychody i koszty finansowe), wynik brutto (po odjęciu zysków i strat nadzwyczajnych) i wynik netto. Rozporządzenie z 1991 r. wymagało ponadto ujawnienia określonych i nielicznych danych uzupełniających do bilansu i rachunku wyników, co można uznać za załączek informacji dodatkowej (z czasem stała się ona odrębnym i obszernym elementem sprawozdania finansowego).

Rozporządzenie z 1991 r. było pierwszym kamieniem milowym w rozwoju polskich regulacji rachunkowości po 1989 r. Kolejnym było wejście w życie od początku 1995 r. ustawy z 29 września 1994 r. o rachunkowości (Dz. U., nr 121). Po raz pierwszy zasady rachunkowości były regulowane odrębnym aktem prawnym w randze ustawy²⁰. Głównym celem ustawy o rachunkowości z 1994 r. było dostosowanie polskich rozwiązań do dyrektyw w dziedzinie rachunkowości obowiązujących w krajach Unii Europejskiej (czyli dyrektywy IV w sprawie rocznych zamknięć rachunkowych, VII w sprawie skonsolidowanych sprawozdań finansowych i VIII w sprawie badania ksiąg rachunkowych). Chociaż ustawa była przede wszystkim wypełnieniem zobowiązań wynikających z układu o stowarzyszeniu Polski z Unią Europejską, to w pewnych obszarach wprowadzała

²⁰ W prawie polskim wyższym aktem prawnym od ustawy jest już tylko konstytucja.

niesprzeczne z dyrektywami UE rozwiązania MSR (odroczony podatek dochodowy, amortyzacja ekonomiczna, sprawozdanie z przepływu środków pieniężnych) (*Komentarz do znowelizowanej ustawy o rachunkowości 2002*, s. 15). Ustawa wprowadziła także pewne istotne zagadnienia z *Ram konceptualnych* MSR (Jaruga, Kabalski 2001, s. 21).

Ustawa o rachunkowości określała zasady rachunkowości oraz tryb badania sprawozdań finansowych przez biegłych rewidentów. Obejmowała takie zagadnienia, jak:

- 1) podmioty zobowiązane do stosowania określonych w ustawie zasad rachunkowości, definiowała podstawowe pojęcia i określała nadrzędne zasady rachunkowości (rozdział 1);
- 2) zasady prowadzenia ksiąg rachunkowych oraz wymogi dotyczące dowodów księgowych (rozdział 2);
- 3) wymogi w zakresie inwentaryzacji aktywów i pasywów (rozdział 3);
- 4) zasady wyceny aktywów i pasywów oraz ustalania wyniku finansowego (rozdział 4);
- 5) zasady prezentacji sprawozdań finansowych (rozdział 5);
- 6) sprawozdania finansowe grup kapitałowych (rozdział 6);
- 7) badanie i publikacja sprawozdań finansowych (rozdział 7);
- 8) ochrona danych księgowych (rozdział 8);
- 9) odpowiedzialność karna za złamanie przepisów ustawy (rozdział 9);
- 10) przepisy końcowe i przejściowe (rozdział 10).

Jak widać, w porównaniu z zakresem tematycznym rozporządzenia z 1991 r. ustawa została poszerzona o przepisy dotyczące skonsolidowanych sprawozdań finansowych oraz badania sprawozdań finansowych.

Ustawa o rachunkowości, podobnie jak rozporządzenie z 1991 r., zobowiązywała jednostki do stosowania zasad rachunkowości w sposób prawidłowy, tak aby zapewnić rzetelne i jasne przedstawienie sytuacji majątkowej i finansowej, wyniku finansowego i rentowności jednostki. Do katalogu nadrzędnych zasad rachunkowości (obejmującego podobnie jak poprzednio: założenie o kontynuacji działalności, podstawę memoriałową, zasadę współmierności, zakaz kompensaty, wymóg ciągłości przyjętych zasad rachunkowości) dodano wyraźnie zasadę ostrożnej wyceny. Oznaczała ona konieczność uwzględniania zmniejszeń wartości aktywów, uznawania wyłącznie niewątpliwych pozostałych przychodów i zysków nadzwyczajnych (i jednocześnie wszystkich pozostałych kosztów i strat nadzwyczajnych), tworzenia rezerw na znane ryzyko, straty i skutki innych zdarzeń.

Tabela 1.5. Podstawy wyceny najważniejszych składników bilansu według ustawy o rachunkowości z 1994 r.

Składnik bilansu	Podstawa wyceny
Środki trwałe oraz wartości niematerialne	Cena nabycia lub koszt wytworzenia (lub wartość po aktualizacji wyceny ^a) pomniejszony o odpisy umorzeniowe
Udziały w innych jednostkach i długoterminowe papiery wartościowe	Cena nabycia pomniejszona o odpisy z tytułu trwałej utraty wartości
Zapasy oraz krótkoterminowe papiery wartościowe	Cena nabycia lub koszt wytworzenia nie więcej niż cena sprzedaży netto
Dłużne papiery wartościowe	Cena sprzedaży
Należności i zobowiązania	W kwocie wymaganej zapłaty (należało tworzyć rezerwy na należności od dłużników postawionych w stan likwidacji lub upadłości, należności sporne oraz te zaległe należności, których zapłata nie jest prawdopodobna)

^a Aktualizacja wyceny była możliwa jedynie na podstawie odrębnych przepisów (zarządzenia Ministra Finansów). Taka urzędowa aktualizacja wyceny miała miejsce w 1995 r., a jej przesłanką była deprecjacja wartości środków trwałych w sytuacji utrzymującej się przez dłuższy czas wysokiej inflacji.

Źródło: opracowanie własne.

W porównaniu z rozporządzeniem z 1991 r. zasady wyceny nie zmieniły się znacząco.

Sprawozdanie finansowe według ustawy z 1994 r. składało się z bilansu, rachunku zysków i strat oraz informacji dodatkowej. Określone jednostki (m.in. spółki kapitałowe) były zobowiązane ponadto do składania sprawozdania z działalności. Jednostki, których sprawozdanie finansowe podlegało badaniu przez biegłych rewidentów (m.in. spółki akcyjne, grupy kapitałowe, banki), sporządzały także sprawozdanie z przepływu środków pieniężnych. Był to „debiut” rachunku przepływów pieniężnych w polskich regulacjach rachunkowości. W załącznikach do ustawy zawarto wzory bilansu, rachunku zysków i strat oraz sprawozdania z przepływów środków pieniężnych. Istotna zmiana wzoru bilansu polegała na wyraźnym wyodrębnieniu zobowiązań długoterminowych i krótkoterminowych. W rachunku zysków i strat wyodrębniono przychody i koszty podstawowej działalności operacyjnej od pozostałych przychodów i kosztów operacyjnych oraz przychodów i kosztów finansowych. Dzięki tym zmianom zwiększyła się przejrzystość i zrozumiałość sprawozdań finansowych, co ułatwiło ich

użytkownikom ocenę sytuacji finansowej. Dla rachunku przepływów pieniężnych przyjęto metodę pośrednią. Należy podkreślić, iż ustawa o rachunkowości wprowadziła odrębne wzory sprawozdań finansowych dla banków i ubezpieczycieli.

Ustawa o rachunkowości z 1994 r. zmieniła orientację rachunkowości finansowej z podatkowej na biznesową. Dzięki temu znacznie zwiększyła się użyteczność sprawozdań finansowych dla dostarczycieli kapitału, a transakcje gospodarcze w Polsce stały się bardziej transparentne. Określenie solidnych zasad rachunkowości w randze ustawy stworzyło warunki instytucjonalne do dopływu kapitału zagranicznego i rozwoju rynku kapitałowego (*Komentarz do znowelizowanej ustawy o rachunkowości 2002*, s. 15).

Trzecim kamieniem milowym w rozwoju polskich regulacji rachunkowości po 1989 r. była tzw. duża nowelizacja ustawy o rachunkowości w 2000 r.²¹ Nowe przepisy obowiązywały od początku 2002 r., co oznaczało ponad roczne *vacatio legis*. Było to uzasadnione dużą liczbą zmian w ustawie oraz tym, że wprowadzone rozwiązania były dla polskiej praktyki nowe i w większości przypadków trudne. Jednym z głównych celów takiej gruntownej reformy polskiego prawa bilansowego wskazywanych przez Ministerstwo Finansów było dostosowanie przepisów polskich do rozwiązań MSR. Wpisywało się to w strategię Unii Europejskiej, która zobligowała kraje członkowskie do zastosowania MSR przez spółki giełdowe najpóźniej do 2005 r. Przypomnijmy, że przepisy znowelizowanej ustawy o rachunkowości weszły w życie od początku 2002 r. A zatem Polska była w awangardzie krajów europejskich pod względem zastosowania MSR (pewne rozwiązania MSR przyjęto już w ustawie z 1994 r.). Innymi ważnymi przyczynami zmian w ustawie o rachunkowości były: rozwój rynku finansowego, doświadczenia praktyczne wynikające z kilkuletniego stosowania dotychczasowych rozwiązań (zidentyfikowano wiele luk i słabości dotychczasowych przepisów) oraz zmiany w regulacjach będących wzorcem dla przepisów z 1994 r. (czyli dyrektyw UE i MSR).

Nowelizacja ustawy o rachunkowości z 2000 r. polegała głównie na (Jaruga, Kabalski 2001, s. 21):

1. Rozwinięciu i uzupełnieniu koncepcji i założeń współczesnej sprawozdawczości finansowej zawartych w *Ramach conceptualnych* MSR (do ustawy wprowadzono definicje aktywów, zobowiązań, przychodów i kosztów, a także uzupełniono zestaw tzw. nadrzędnych zasad rachunkowości

²¹ Nowelizację uchwalono 9 listopada 2000 r. (Dz. U., nr 113, poz. 1186).

przede wszystkim o wymóg ujmowania transakcji zgodnie z ich treścią ekonomiczną).

2. Przyjęciu zasad prezentacji sprawozdań finansowych określonych w MSR 1. Ustawa wymagała m.in. prezentacji aktywów i zobowiązań w podziale na trwałe i obrotowe (definicje tych kategorii były wzorowane na MSR). Wprowadzono obowiązek sporządzania zestawienia zmian w kapitale własnym (tylko przez jednostki, których sprawozdanie finansowe podlegało obowiązkowemu corocznemu badaniu).

3. Rozszerzeniu obszaru zagadnień tematycznych o nowe w warunkach polskich i na ogół skomplikowane kwestie, m.in. instrumenty finansowe, leasing, utrata wartości aktywów, umowy długoterminowe, nieruchomości inwestycyjne, połączenia spółek, rezerwy, ustalanie kosztu wytworzenia produktów. Wzorem dla przepisów ustawy były odpowiednie MSR²².

4. Wprowadzeniu modyfikacji i uściśleniu struktury sprawozdań finansowych.

5. Zmianach w zakresie wyceny niektórych składników bilansu. Do ustawy wprowadzono definicję wartości godziwej i zastosowano ją jako podstawę wyceny niektórych składników bilansu (w większości przypadków jako jedną z opcji).

W znowelizowanej ustawie o rachunkowości znalazł się zapis stanowiący, że w sprawach nieuregulowanych przepisami ustawy jednostka może stosować krajowe standardy rachunkowości wydane przez uprawniony Komitet Standardów Rachunkowości, a w przypadku braku okreś-

²² W przypadku niektórych kwestii rozwiązania przyjęte w ustawie były niemal identyczne jak wymogi MSR (np. w zakresie ustalania kosztu wytworzenia). Niekiedy do ustawy wprowadzono jedynie ogólną koncepcję rozwiązania danego problemu, a odnoszące się do niego przepisy wyglądały jak bardzo krótkie streszczenie postanowień właściwego MSR (np. przepisy dotyczące utraty wartości aktywów zawierały się mniej więcej w trzech krótkich zdaniach). Czasami przepisy ustawy były wzorowane na określonym MSR, lecz różniły się od niego w szczegółach (np. w definicji nieruchomości inwestycyjnej zamiast słowa „utrzymywane” występującego w MSR 40 przyjęto słowo „nabyte”, co miało istotny wpływ na klasyfikację nieruchomości). Ogólnie rzecz biorąc, rozwiązania nowej ustawy były wzorowane na MSR i w dużej mierze z nimi zbieżne, lecz występujące różnice między przepisami ustawy a oryginałem były liczne i niekiedy istotne (świadczy o tym duża objętość wydanej w 2004 r. przez Stowarzyszenie Księgowych w Polsce książki pt. *Ustawa o rachunkowości a MSR* będącej analizą porównawczą polskiej ustawy o rachunkowości i MSR). A zatem sprawozdanie finansowe polskiej spółki sporządzone na podstawie znowelizowanej ustawy o rachunkowości raczej nie mogło być uznane za zgodne z MSR (przypomnijmy, że zgodnie z MSR 1 sprawozdanie finansowe może być uznane za zgodne z MSR tylko wówczas, gdy jest zgodne ze wszystkimi postanowieniami MSR).

lonego standardu krajowego Międzynarodowe Standardy Rachunkowości. Warto w tym miejscu poświęcić kilka słów polskiemu Komitetowi Standardów Rachunkowości. Komitet działa na podstawie rozporządzenia Ministra Finansów. Jego członkami są specjaliści w dziedzinie rachunkowości, reprezentujący organy biorące udział w procesie stanowienia regulacji w zakresie rachunkowości (Ministerstwo Finansów, Ministerstwo Skarbu Państwa, Narodowy Bank Polski, Komisja Nadzoru Finansowego) oraz największe organizacje zawodowe rachunkowości (Stowarzyszenie Księgowych w Polsce i Krajowa Izba Biegłych Rewidentów), które zgłaszają przedstawiciele środowiska naukowego oraz firm audytorskich. Do zakresu działania Komitetu należy:

- a) wydawanie krajowych standardów rachunkowości oraz przegląd i aktualizacja istniejących standardów;
- b) wydawanie stanowisk w problematycznych kwestiach z zakresu rachunkowości;
- c) opiniowanie projektów aktów prawnych w zakresie rachunkowości;
- d) analiza i opiniowanie projektów Międzynarodowych Standardów Rachunkowości oraz projektów ich zmian;
- e) współpraca z międzynarodowymi organizacjami do spraw standaryzacji rachunkowości;
- f) podejmowanie innych działań mających na celu harmonizację i standaryzację zasad rachunkowości.

Do marca 2010 r. Komitet wydał sześć krajowych standardów rachunkowości (rachunek przepływów pieniężnych, podatek dochodowy, usługi budowlane, utrata wartości aktywów, leasing oraz rezerwy), a także trzy stanowiska (w sprawie ujęcia praw do emisji zanieczyszczeń do atmosfery, ustalania kosztu wytworzenia oraz praw ze świadectw pochodzenia energii ze źródeł odnawialnych). Standardy opracowane przez Komitet są w dużej mierze zbieżne z wymogami MSR/MSSF.

Wróćmy do charakterystyki wymogów znowelizowanej ustawy o rachunkowości z 2000 r. Tabela 1.6 prezentuje zasady wyceny aktywów i pasywów przyjęte w ustawie.

Dopełniając prezentację zasad rachunkowości obowiązujących po gruntownej nowelizacji polskiego prawa bilansowego, jaka miała miejsce na przełomie XX i XXI w., należy wspomnieć, iż pod koniec 2001 r. ukazało się rozporządzenie Ministra Finansów określające zasady uznawania, wyceny, ujawniania i prezentacji i wyceny instrumentów finansowych (Dz. U., nr 149, poz. 1674). Jest ono wzorowane na rozwiązaniach ówczesnych MSR

(począwszy od definicji poprzez klasyfikację, wycenę, prezentacją aż po ujawnianie instrumentów finansowych).

Tabela 1.6. Podstawy wyceny najważniejszych składników bilansu według znowelizowanej ustawy o rachunkowości (nowelizacja z 2000 r.)

Składnik bilansu	Podstawa wyceny
Środki trwałe oraz wartości niematerialne	Cena nabycia lub koszt wytworzenia (lub wartość po aktualizacji wyceny ^a) pomniejszony o odpisy umorzeniowe i odpisy z tytułu utraty wartości
Udziały w innych jednostkach oraz inwestycje zaliczone do aktywów trwałych	Cena nabycia pomniejszona o odpisy z tytułu trwałej utraty wartości lub wartość godziwa. Wartość w cenie nabycia można przeliczać do ceny rynkowej
Inwestycje krótkoterminowe	Wartość rynkowa albo niższa spośród wartości rynkowej i ceny nabycia W przypadku braku aktywnego rynku w inny sposób określonej wartości godziwej
Zapasy	Cena nabycia lub koszt wytworzenia nie więcej niż cena sprzedaży netto
Należności i udzielone pożyczki	W kwocie wymaganej zapłaty z zachowaniem ostrożności
Zobowiązania	W kwocie wymaganej zapłaty Zobowiązania finansowe, których uregulowanie nastąpi zgodnie z umową drogą wydania aktywów finansowych innych niż środki pieniężne lub wymiany na instrumenty finansowe – w wartości godziwej
Rezerwy	W uzasadnionej, wiarygodnie oszacowanej wartości

^a W dalszym ciągu możliwa jedynie na podstawie odrębnych aktywów prawnych.

Źródło: opracowanie własne.

Jak już wspomniano, nowelizacja ustawy o rachunkowości w 2000 r. zmodyfikowała strukturę bilansu oraz rachunku zysków i strat. Nowe wzory syntetycznie prezentują tabele 1.7 i 1.8.

Tabela 1.7. Bilans według ustawy o rachunkowości po nowelizacji w 2000 r. (ujęcie syntetyczne)

Aktywa	Pasywa
A. Aktywa trwałe I. Wartości niematerialne i prawne II. Rzeczowe aktywa trwałe III. Należności długoterminowe IV. Inwestycje długoterminowe V. Długoterminowe rozliczenia międzyokresowe	A. Kapitał (fundusz) własny
B. Majątek obrotowy I. Zapasy II. Należności krótkoterminowe III. Inwestycje krótkoterminowe IV. Krótkoterminowe rozliczenia międzyokresowe	B. Zobowiązania i rezerwy na zobowiązania I. Rezerwy na zobowiązania II. Zobowiązania długoterminowe III. Zobowiązania krótkoterminowe IV. Rozliczenia międzyokresowe

Źródło: opracowanie własne.

Nowelizacja ustawy o rachunkowości niewątpliwie uporządkowała strukturę bilansu oraz rachunku zysków i strat, czyniąc sprawozdanie finansowe bardziej przejrzystym i zrozumiałym. Jeśli chodzi o rachunek przepływów pieniężnych, to można było go sporządzać metodą bezpośrednią lub pośrednią (w obu przypadkach wyodrębniono przepływy z działalności operacyjnej, inwestycyjnej i finansowej).

W 2001 r. na podstawie stosownego paragrafu znowelizowanej ustawy o rachunkowości wydano szereg rozporządzeń szczegółowych dotyczących m.in.:

- a) szczególnych zasad rachunkowości banków;
- b) szczególnych zasad rachunkowości niektórych jednostek niebędących spółkami handlowymi, nieprowadzących działalności gospodarczej;
- c) szczególnych zasad rachunkowości funduszy emerytalnych;
- d) szczególnych zasad rachunkowości zakładów ubezpieczeń,
- e) zasad tworzenia rezerw na ryzyko związane z działalnością banków;
- f) wzorcowego planu kont dla banku;
- g) instrumentów finansowych (o czym już wspomniano).

A zatem od początku 2002 r. całokształt polskiego prawa bilansowego określają: ustawa o rachunkowości (będąca „matką” dla wszystkich regulacji), towarzyszące jej rozporządzenie Ministra Finansów, rozporządzenia Rady Ministrów (wydawane na podstawie ustawy – prawo o publicz-

nym obrocie papierami wartościowymi i dotyczące podmiotów dopuszczonych lub ubiegających się o dopuszczenie do publicznego obrotu) oraz krajowe standardy rachunkowości.

Tabela 1.8. Rachunek zysków i strat według ustawy o rachunkowości po nowelizacji w 2000 r. (ujęcie syntetyczne)

Wariant kalkulacyjny	Wariant porównawczy
Przychody ze sprzedaży produktów, towarów i materiałów	Przychody ze sprzedaży i zrównane z nimi: I. Przychody ze sprzedaży produktów II. Zmiana stany produktów III. Koszt wytworzenia produktów na własne potrzeby jednostki IV. Przychody ze sprzedaży towarów i materiałów
I. Koszt sprzedanych produktów, towarów i materiałów, w tym: 1. Koszt wytworzenia sprzedanych produktów 2. Wartość sprzedanych towarów i materiałów	Koszty działalności operacyjnej: I. Amortyzacja II. Zużycie materiałów i energii III. Usługi obce IV. Podatki i opłaty V. Wynagrodzenia VI. Ubezpieczenia społeczne i inne świadczenia VII. Pozostałe koszty rodzajowe VIII. Wartość sprzedanych towarów i materiałów
II. Zysk (strata) brutto ze sprzedaży	
III. Koszty sprzedaży	
IV. Koszty ogólnego zarządu	
Zysk (strata) ze sprzedaży	
Pozostałe przychody operacyjne	
Pozostałe koszty operacyjne	
Zysk (strata) z działalności operacyjnej	
Przychody finansowe	
Koszty finansowe	
Zysk (strata) na działalności gospodarczej	
Zyski nadzwyczajne	
Straty nadzwyczajne	
Zysk (strata) brutto	
Podatek dochodowy i pozostałe obowiązkowe obciążenia zysku	
Zysk (strata) netto	

Źródło: opracowanie własne.

Podsumujmy prezentację nowelizacji polskiego prawa bilansowego z 2000 r. oraz jej konsekwencje. Przede wszystkim dla większości osób zajmujących się rachunkowością zmiany z 2000 r. miały charakter rewolucyjny. Łatwiej było „oswoić” się z nimi przedstawicielom nauki rachunkowości, pracownikom międzynarodowych firm audytorskich i doradczych czy świeżo upieczonym studentom dobrych uczelni ekonomicznych. Znacznie trudniej poznawała je i akceptowała większość środowiska praktyków, dla których nowa filozofia rachunkowości był często kompletnie niezrozumiała²³. Rachunkowość finansowa przestała być systemem prowadzonej według ściśle określonych wytycznych historycznej ewidencji transakcji i zdarzeń gospodarczych, podporządkowanym przede wszystkim celom podatkowym, a także wymogom centralnego zarządzania gospodarką. Zamiast tego została ukierunkowana na dostarczanie użytecznych informacji do podejmowania decyzji przede wszystkim przez uczestników rynku finansowego. Nowelizacja ustawy o rachunkowości z 2000 r. spowodowała, iż polskie regulacje rachunkowości finansowej, zbieżne dotychczas z modelem kontynentalnym (Jaruga 2002, s. 19–20), zdecydowanie nabrały cech typowych dla tzw. systemu anglosaskiego (inaczej system rozwiniętego rynku kapitałowego). Świadczy o tym m.in.:

- a) podejście ekonomiczne do prezentacji sytuacji finansowej jednostki w sprawozdaniu finansowym;
- b) przewaga treści ekonomicznej nad formą prawną jako podstawowa zasada ujmowania transakcji i zdarzeń;
- c) zwiększenie zakresu ujawnianych informacji;
- d) znaczny zakres wyboru opcji;
- e) duże ograniczenie zasady ostrożności (świadczy o tym ograniczenie możliwości uznawania rezerw, możliwość wyceny niektórych składników w wartości godziwej, nawet jeśli przewyższa ona koszt, uznawania przychodów niezrealizowanych²⁴);
- f) niemal całkowite oderwanie zasad rachunkowości od wymogów prawa podatkowego²⁵;

²³ Dla wielu osób wymogi dotyczące pomiaru utraty wartości aktywów czy wyceny w wartości godziwej były (a niekiedy wciąż są) kompletną abstrakcją.

²⁴ Naszym zdaniem, w tym kontekście kuriozalny jest przepis ustawy o rachunkowości o tym, że jednostka wycenia składniki aktywów w koszcie z zachowaniem zasady ostrożności.

²⁵ W konsekwencji oznacza to konieczność prowadzenia dualnej ewidencji wielu transakcji. Od początku stanowiło to i wciąż stanowi duży problem dla praktyków, ale coraz częściej rozumieją oni sens tego, że podatki i sprawozdawczość finansowa powinny chodzić swoimi ścieżkami.

g) ramy konceptualne stanowiące fundament i punkt odniesienia szczegółowych regulacji rachunkowości oraz tworzenia polityki rachunkowości przez poszczególne jednostki (za ramy konceptualne polskich regulacji rachunkowości można uznać fundamentalne definicje i zasady rachunkowości określone w początkowych paragrafach ustawy o rachunkowości);

h) duże znaczenie środowiska ekspertów rachunkowości (ustawa o rachunkowości i jej kolejne nowelizacje były w dużej mierze opracowywane przez ekspertów rachunkowości wywodzących się spośród przedstawicieli nauki i praktyki rachunkowości);

i) brak odgórnych wytycznych w zakresie planu kont (z wyjątkiem banków) – plan kont ustala kierownik jednostki;

j) znaczenie standardów rachunkowości²⁶.

Zmiana orientacji polskiej rachunkowości w 2000 r. miała jeszcze jeden wymiar. We wstępie do *Komentarza do znowelizowanej ustawy o rachunkowości* stwierdzono, że punkt ciężkości został przesunięty z zasad ustalania wyniku finansowego na zasady wyceny bilansowej, czyli z modelu opartego na teorii transakcyjnej na rzecz modelu opartego na teorii wartości. Świadczy o tym umożliwienie w szerokim zakresie wyceny w wartości godziwej (*Komentarz do znowelizowanej ustawy o rachunkowości* 2002, s. 16).

Czwartym kamieniem milowym rozwoju polskich regulacji rachunkowości po 1989 r. było zastosowanie MSSF od początku 2005 r. Wiązało się to oczywiście z wykonaniem postanowień rozporządzenia 1606/2002 Unii Europejskiej (w sprawie stosowania MSSF na obszarze Europejskiego Obszaru Gospodarczego). Do ustawy o rachunkowości wprowadzono przepis o obligatoryjnym stosowaniu MSSF do sporządzania skonsolidowanych sprawozdań finansowych przez wszystkie banki i spółki, których papiery wartościowe są notowane na regulowanych rynkach publicznych Europejskiego Obszaru Gospodarczego²⁷. Polska skorzystała z dopuszczonej

²⁶ Co prawda podstawowe źródło regulacji rachunkowości ma formę aktu prawnego (ustawy), ale po pierwsze: jest to odrębny akt (a nie np. część kodeksu handlowego, co było typowe dla systemu kontynentalnego), po drugie: został stworzony przy dużym udziale środowiska naukowego i zawodowego, po trzecie: jest wzorowany na standardach międzynarodowych. Ponadto zwiększa się rola krajowych standardów rachunkowości.

²⁷ Spółki, które wyemitowały do publicznego obrotu jedynie dłużne papiery wartościowe, obowiązkowo stosują MSSF przy sporządzaniu skonsolidowanych sprawozdań finansowych od początku 2007 r., ale mogą to robić już od początku 2005 r.

przez UE możliwości rozszerzenia zakresu stosowania MSSF na inne podmioty. I tak w Polsce MSSF mogą być stosowane do:

a) skonsolidowanych sprawozdań finansowych emitentów papierów wartościowych, zamierzających ubiegać się lub ubiegających się o ich dopuszczenie do obrotu na jednym z rynków regulowanych krajów Europejskiego Obszaru Gospodarczego;

b) skonsolidowanych sprawozdań finansowych jednostek wchodzących w skład grupy kapitałowej, w której jednostka dominująca wyższego szczebla sporządza skonsolidowane sprawozdanie finansowe zgodnie z MSSF/MSR;

c) jednostkowych sprawozdań finansowych emitentów papierów wartościowych dopuszczonych, zamierzających ubiegać się lub ubiegających się o dopuszczenie do obrotu na jednym z rynków regulowanych krajów Europejskiego Obszaru Gospodarczego;

d) jednostkowych sprawozdań finansowych jednostek wchodzących w skład grupy kapitałowej, w której jednostka dominująca sporządza skonsolidowane sprawozdanie finansowe zgodnie z MSSF/MSR.

Warto podkreślić, iż jednostki, które stosują MSSF, muszą uwzględniać także niektóre postanowienia ustawy o rachunkowości (te, których nie regulują MSSF). Dotyczy to:

a) obowiązku i terminów badania, zatwierdzania, publikowania i przekazywania sprawozdań finansowych;

b) kar za uchybienia w obowiązkach związanych z prowadzeniem rachunkowości;

c) zasad przechowywania, archiwizowania i ochrony danych księgowych;

d) zasad inwentaryzacji;

e) zasad prowadzenia ksiąg rachunkowych.

Tak w dużym skrócie przedstawiają się najważniejsze wydarzenia z dziejów polskich regulacji rachunkowości po 1989 r.²⁸ Zmiany, jakie dokonały się w tym okresie, a zwłaszcza duża nowelizacja ustawy o rachunkowości w 2000 r. i rozpoczęcie stosowania MSSF w 2005 r. miały charakter przełomowy. Dla wielu osób (przede wszystkim praktyków, ale także dla

²⁸ Oprócz gruntownej reformy z 2000 r. ustawa o rachunkowości była nowelizowana jeszcze kilkakrotnie. Były to jednak zmiany o wiele mniejszej skali i znaczeniu. Z tego względu oraz z powodu ograniczonej objętości niniejszej publikacji nie zostały one omówione.

części teoretyków) przyzwyczajonych do starych rozwiązań powiedzenie „obyś żył w ciekawych czasach” objawiło w pełni swój złowrogi charakter. Zrozumienie oraz praktyczna aplikacja nowych zasad nie było i wciąż nie jest łatwe. Jednak dzięki tym zmianom regulacje rachunkowości finansowej w Polsce nie odbiegają od standardów światowych. Inną sprawą jest ich zastosowanie w praktyce. Mimo zmiany orientacji rachunkowości finansowej ze statystycznej i podatkowej na ekonomiczną, wciąż wiele jednostek stosuje stare i dziś już nieprawidłowe rozwiązania. Najbardziej charakterystycznym przykładem jest amortyzacja środków trwałych i aktywów niematerialnych, która bardzo często jest wciąż naliczana według stawek i metod podatkowych. Niewątpliwą zaletą takiego podejścia jest uproszczenie rachunkowości, lecz traci na tym wyraźnie jakość sprawozdań finansowych. Wartość godziwa jest często przedmiotem krytyki praktyków i teoretyków. W wielu przypadkach krytyka ta jest nieuzasadniona, ponieważ wynika nie tyle z dostrzeganych przez te osoby oczywistych ograniczeń wyceny w wartości godziwej, ile z niezrozumienia celów współczesnej sprawozdawczości finansowej oraz z obawy przed nowym i nieznanym. Część praktyków (księgowych i biegłych rewidentów) nie może uwolnić się od myślenia o rachunkowości przez pryzmat planu kont. Zamiast wyceny i prezentacji ważniejsza jest dla nich ewidencja (ciekawostką jest fakt, iż tym, co pod względem formy odróżnia polskie standardy rachunkowości od MSSF, są właśnie wskazówki dotyczące szczegółowej ewidencji transakcji). Wielu osobom trudno pogodzić się z marginalizacją zasady ostrożności albo zaakceptować to, że regulacje rachunkowości (zwłaszcza MSSF) są elastyczne, określają jedynie ogólne zasady, a dla rozwiązania szczegółowych problemów jest konieczny własny osąd. Można zatem powiedzieć, że mentalnie po części Polska wciąż tkwi w systemie kontynentalnym zdominowanym m.in. przez konserwatyzm, szczegółowe plany kont i podatki. Potwierdza się więc to, że niełatwo przeszczepić na grunt danego kraju rozwiązania powstałe i stosowane w innym kręgu społeczno-kulturowym.

Na koniec przedstawimy w tabeli 1.9 zarys rozwoju rachunkowości w Polsce z wyróżnieniem poszczególnych okresów i najważniejszych wydarzeń, a także wskazaniem wzorców, które kształtowały polskie regulacje.

Tabela 1.9. Zarys rozwoju rachunkowości w Polsce

Okres	Charakterystyka stosowanych rozwiązań i regulacji	Wzorce dla polskich rozwiązań i regulacji
XV–XVI w.	Początki księgowości kupieckiej na ziemiach polskich to XV w. Księgi były początkowo prowadzone w języku niemieckim (rzadziej włoskim). W XVI w. pojawiły się księgi rachunkowe prowadzone w języku polskim. Większość przedsiębiorców stosowała księgowość pojedynczą, prowadząc tylko jedną księgę kontową. System księgowości podwójnej w tamtym czasie w Polsce stosowały tylko niektóre większe przedsiębiorstwa kupieckie	Umiejętność prowadzenia ksiąg handlowych przenikała do Polski zarówno bezpośrednio z miast północnych Włoch, jak i pośrednio z miast niemieckich
XIX w. (a także początkowe lata XX w. do wybuchu I wojny światowej)	W związku z rewolucją przemysłową nastąpił wzrost znaczenia i stopnia złożoności księgowości. Wykształca się odrębny zawód księgowego. Konieczność prowadzenia ksiąg rachunkowych w celu obrony interesów wierzycieli przed ewentualnymi nadużyciami i oszustwami właścicieli przedsiębiorstw zostaje uwzględniona w prawie handlowym	Kodeksy państw zaborczych obowiązujące na ziemiach polskich były wzorowane na francuskim kodeksie handlowym <i>Ordonnance de commerce</i>
Okres międzywojenny XX w.	Porządkowanie polskiego prawa gospodarczego zwieńczone m.in. wejściem w życie kodeksu handlowego z 1934 r. Kodeks określał zasady rachunkowości przedsiębiorstw	Postanowienia kodeksu handlowego, w tym w zakresie rachunkowości, były wzorowane na rozwiązaniach niemieckich
Okres gospodarki centralnie planowanej (1945–1989)	Rachunkowość była podporządkowana wymogom gospodarki centralnie planowanej. Sprawozdawczość finansowa była ukierunkowana zasadniczo na statystykę państwową w wymiarze makroekonomicznym. Głównym elementem rachunkowości były ujednolicone plany kont Rachunkowość (ewidencja i sprawozdawczość finansowa) była też podporządkowana wymogom podatkowym (szczególnie w latach 80.)	Plany kont były wzorowane na rozwiązaniach niemieckich (tuż po wojnie), radzieckich (w latach 50.) i francuskich (w latach 70.)

Tabela 1.9. (cd.)

Okres	Charakterystyka stosowanych rozwiązań i regulacji	Wzorce dla polskich rozwiązań i regulacji
Okres III Rzeczypospolitej – od 1990 r. do dziś	<p>Stopniowe dostosowywanie systemu regulacji rachunkowości do warunków gospodarki rynkowej, a z czasem globalnej</p> <p>1991 r. – rozporządzenie Ministra Finansów w sprawie zasad prowadzenia rachunkowości ukierunkowujące rachunkowość na dostarczanie użytecznych informacji do podejmowania decyzji gospodarczych (wprowadzenie zasady <i>true and fair view</i>)</p> <p>1994 r. – ustawa o rachunkowości – zmiana orientacji rachunkowości z podatkowej na biznesową</p> <p>2000 r. – „duża” nowelizacja ustawy o rachunkowości</p> <p>2005 r. – pierwszy rok obligatoryjnego stosowania MSSF przez określone jednostki (na mocy rozporządzenia Unii Europejskiej)</p>	<p>Pierwsza próba zbliżenia norm polskiej rachunkowości do zasad obowiązujących w Unii Europejskiej</p> <p>Dyrektywy Unii Europejskiej w zakresie rachunkowości i w pewnym stopniu Międzynarodowe Standardy Rachunkowości</p> <p>Międzynarodowe Standardy Rachunkowości</p>

Źródło: opracowanie własne.

Bibliografia

- Bień W. (1967), *Sześćdziesiąt lat działalności organizacji księgowych w Polsce*, [w:] *Rachunkowość polska. Biblioteka Stowarzyszenia Księgowych w Polsce*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Bień W. (1997), *Dorobek rachunkowości i organizacji księgowych w Polsce*, [w:] *1907–1997 Rachunkowość. Historia. Perspektywy*, Stowarzyszenie Księgowych w Polsce, Warszawa.
- Davies N. (2006), *Boże igrzysko. Historia Polski*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Dobraczyński J. (1974), *Rozwój planów kont w PRL*, „Rachunkowość”, nr 7.

- Frendzel M., Jaruga A., Szychta A. (2004), *Zasady wyceny bilansowej w Polsce w okresie międzywojennym*, [w:] M. Gmytrasiewicz, A. Karmańska (red.), *Polska szkoła rachunkowości*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.
- Góra W. (1920), *Zarys buchalteryi*, t. 1, Książnica Polska, Lwów–Warszawa.
- Helin A. (2005), *Ustawa o rachunkowości. Komentarz*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Jaruga A. (1974), *Recent Developments in Polish Accounting: An International Transaction Emphasis*, „The International Journal of Accounting”, vol. 1, autumn.
- Jaruga A. (1991), *Współczesne problemy rachunkowości*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Jaruga A. (red.), (2002), *Międzynarodowe regulacje rachunkowości*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Jaruga A., Kabalski P. (2001), *Znowelizowana ustawa o rachunkowości a standardy międzynarodowe*, Wydawnictwo ODDK, Gdańsk.
- Jaruga A., Szychta A. (1996), *Poland*, [w:] M. Chatfield, R. Vangermeersch (eds.), *The History of Accounting. An International Encyclopedia*, Garland, New York–London.
- Jaruga A., Szychta A. (1997), *The origin and evolution of charts of accounts in Poland*, „The European Accounting Review”, vol. 6, no. 3.
- Kończak Z. (1997), *Rachunkowość finansowa*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Poznań.
- Kodeks handlowy (1934), Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 27 czerwca 1934 r., Dz. U., nr 57, poz. 502.
- Komentarz do znowelizowanej ustawy o rachunkowości* (2002), Fundacja Rozwoju Rachunkowości w Polsce, Warszawa.
- Łagiewski C. (1934), *Dzieje rachunkowości w Polsce*, Warszawa.
- Mała encyklopedia rachunkowości* (1964), Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Mattessich R. (2008), *Two Hundred Years of Accounting History*, Routledge, London–New York.
- Messner Z. (2007), *Kilka refleksji w roku Jubileuszu Stulecia Stowarzyszenia Księgowych w Polsce*, [w:] *Rachunkowość wczoraj, dziś, jutro*, Stowarzyszenie Księgowych w Polsce, Warszawa.
- Orłowski W. (2010), *Po raz pierwszy w historii możemy dogonić Zachód*, „Dziennik – Gazeta Prawna”, nr 20 (2651).
- Previts G., Walton P., Wolnizer P. (eds.), (2010), *A Global History of Accounting, Financial Reporting and Public Policy: Europe*, Emerald, Bingley (UK).
- Review of Practical Implementation Issues Relating to International Financial Reporting Standards. Case Study of Poland. Note By the UNCTAD Secretariat* (2008), United Nations Conference on Trade and Development.
- Rozporządzenie Ministra Finansów z 15 stycznia 1991 r. w sprawie zasad prowadzenia rachunkowości (1991), Dz. U., nr 10, poz. 35.
- Rozporządzenie Ministrów Przemysłu i Handlu oraz Skarbu z 20 kwietnia 1934 r. w sprawie wykonania Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 27 października 1933 r. o zasadach sporządzania bilansów, zamknięć rachunkowych i sprawozdań osób prawnych, obowiązanych do prowadzenia ksiąg handlowych (1934), Dz. U., nr 37, poz. 337.

- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 27 października 1933 r. o zasadach sporządzania bilansów, zamknięć rachunkowych i sprawozdań osób prawnych, obowiązanych do prowadzenia ksiąg handlowych (1933), Dz. U., nr 84, poz. 623.
- Scheffs M. (1936), *Bilans kupiecki i podatkowy*, Wydawnictwa Związku Księgowych w Polsce, Warszawa.
- Scheffs M. (1938), *Oznaczenie wartości przedmiotów bilansowych*, Wydawnictwa Związku Księgowych w Polsce, Poznań.
- Skowroński J. (1989), *O modelu planu kont (artykuł dyskusyjny)*, „Rachunkowość”, nr 8–9.
- Skrzywan S. (1967), *Rachunkowość w Polsce Ludowej*, [w:] *Rachunkowość polska*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Szychta A. (2001), *Zarys rozwoju planów kont w Polsce*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości”, t. 6 (62), SKwP, Warszawa.
- Ustawa o rachunkowości z 29 września 1994 r. (1994), Dz. U., nr 121.
- Wojciechowski E. (1964), *Zarys rozwoju rachunkowości w dawnej Polsce*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Zarządzeniem Ministra Finansów z 7 grudnia 1951 r. w sprawie zasad bilansowania i sporządzania sprawozdań rocznych (1951), M. P., nr 106, poz. 1555.